

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Dokumentacja historyczno-odtworzeniowa.

Autor opracowania: Jerzy J.P. Drogomir

Współpraca: Izabela Chlost

Literatura i źródła:

1. R. Broch, H. Hauptmann. *Zachodniogalicyskie Groby Bohaterów*, przekład filolog. H. Sznytka, wstęp i opracowanie J. Drogomir, Tarnów 1995.
2. J. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914-15*, tom I, Tarnów 1999.
3. Zespół akt WUOnGW w: Archiwum Narodowym w Krakowie, sygn.: GW 39, GW 61, GW 64, GW 67, GW 68, GW 86 i inne.
4. Teki *Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA* i in. w: prywatnym archiwum dokumentów i fotografii Jerzego Drogomira.
5. Prywatne archiwa fotografii Krzysztofa Garduły i Jana Majewskiego.
6. Dane z inwentaryzacji szczegółowych i sprawdzających z lat 1984-2020.

Data opracowania: maj-czerwiec 2020 rok

Spis treści:

- I. Wprowadzenie.
- II. Opis stanu wyjściowego, aktualnego i wprowadzonych zmian.
- III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe.
- IV. Załączniki.

I. Wprowadzenie.

Cmentarz wojenny oznaczony w wykazie cmentarzy z lat 1914-1918 w b. Galicji Nr 110 i nazwą BINAROWA, powstał z cmentarza prowizorycznego nr XLVI/3 (46/III) w Okręgu cmentarnym III. Związany jest z walkami o Biecz w ramach bitwy gorlickiej, na początku maja 1915 roku. Cmentarz założono w Binarowej przy miejscowym cmentarzu cywilnym. Został zaprojektowany przez Hansa Mayra, głównego architekta cmentarzy wojennych w Okręgu cmentarnym III. Ogrodzenie cmentarza Nr 110 Binarowa, Mayr zaprojektował specjalnie na ten cmentarz i nigdzie indziej takie nie występuje. Wszystkie główne elementy wystroju cmentarza (nagrobki), są typowe, zaprojektowane również przez Mayra i znane z innych jego cmentarzy.

W aktach Archiwum Narodowego w Krakowie zachowały się istotne, lecz niekompletne dokumenty dotyczące cmentarza, m.in. urzędowy wykaz pochowanych wraz z planem grobów, będącym nieaktualną kopią planu mogił na cmentarzu pierwotnym. W archiwaliach znajduje się rysunek typowego krzyża pomnikowego Mayra, pozwalający odtworzyć zniszczony krzyż na cmentarzu. Są też rysunki krzyży

nagrobnych i nagrobków. Nie zachował się projekt architektoniczny cmentarza ani fotografia cmentarza wykonana po zakończeniu budowy.

Krótki opis cmentarza znajduje się na str. 144 dzieła wymienionego w punkcie 1 ust. *Literatura i źródła*.

W wydawnictwie wymienionym w punkcie 2 ust. *Literatura i źródła*, znajduje się austro-węgierskie zestawienie danych o cmentarzach, sporządzone przed zakończeniem wojny, zawierające informacje o pochowanych i wyposażaniu cmentarza. W przypadku cmentarza wojennego Nr 110, dane są zbieżne z danymi przytoczonymi w poprzednim akapicie, w dokumentach archiwalnych i sytuacją stwierdzoną w trakcie badań terenowych¹.

Zgodnie z danymi źródłowymi zawartymi w urzędowym, austro-węgierskim wykazie pochowanych, na cmentarzu znajduje się 18 grobów, w tym 1 indywidualny, 1 rzędowy i 16 masowych. Łącznie spoczywa w nich 540 pochowanych. W tej liczbie 224 żołnierzy armii austro-węgierskiej (w tym 139 znanych) i 316 armii rosyjskiej (wszyscy nieznani). Nieliczne znane daty śmierci (od 2 do 8 maja 1915 roku), pozwalają przypuszczać, że pochowani polegli w czasie walk o Biecz, prowadzonych w ramach ofensywy majowej lub zmarli w konsekwencji odniesionych kontuzji w następnych dniach.

II. Opis stanu wyjściowego i aktualnego oraz wprowadzonych zmian.

Cmentarz wojenny Nr 110 Binarowa, jak wspomniano w rozdziale poprzednim, powstał z cmentarza pierwotnego Nr XLVI (46/III) Binarowa. Pole grobowe wcześniejszej postaci cmentarza, miało kształt trapezu z wyciętym narożnikiem przy krótszej podstawie. Z austro-węgierskiego, urzędowego oryginalnego wykazu pochowanych wynika, że cmentarz ten, w opisanej formie, zawierał wyłącznie wielkie groby masowe, założone w tym miejscu wcześniej, do których przenoszono rozproszone zwłoki poległych. Groby te pozostały nienaruszone w trakcie budowy cmentarza stałego Nr 110 i weszły w jego skład. Tłumaczy to wyjątkowy charakter tych mogił, gdyż wbrew przestrzeganej powszechnie zasadzie, pochowano w nich razem poległych różnych wyznań, z dwu walczących armii, austro-węgierskiej i rosyjskiej. Przypadki takie, na zachodniogalicyskich cmentarzach wojennych, są nader rzadkie.

W trakcie budowy i wyposażania opisanej, starszej części cmentarza stałego, Nr 110, każdy z grobów (nr 9–18), wyposażono w nagrobek składający się z betonowego cokołu, zwieńczonego żeliwnym krzyżem łacińskimi typu **M**. Cokoły ustawiono na osi podłużnej każdego grobu, przy górnej krawędzi. Na cokołach krzyży zamocowano okrągłe, emaliowane tablice nagrobne. Z uwagi na znaczną liczbę pochowanych z armii austro-węgierskiej o znanych personaliach, dane dotyczące tych żołnierzy umieszczono na odpowiedniej liczbie stel z owalnymi, pionowymi tablicami emaliowanymi. Stele ustawiono symetrycznie po obu stronach nagrobków z krzyżami typu **M**. Szczegóły dot. treści tablic, podano w rozdziale III oraz w arkuszach wzorów tablic nagrobnych, załącznik 8.

¹ Patrz: s. 145 i dalsze w: J.. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914-15*, tom I, Tarnów 1999.

Aktualnie w obrębie cmentarza zachowało się zaledwie kilka tablic nagrobnych luzem lub umocowanych prowizorycznie w dowolnych miejscach (załącznik 9 – ilustracje).

Dalsza rozbudowa cmentarza polegała na powiększeniu jego powierzchni przez dodanie po stronie południowo-zachodniej, przy dłuższej podstawie trapezu, prostokąta o wymiarach ok. 9x20 m. W nowej części ulokowano cztery duże mogiły, zawierające w każdej po dwa lub trzy groby różnej wielkości (patrz: plan mogił, załącznik 1). Dołączona część cmentarza została przeznaczona na groby poległych z armii rosyjskiej. Każdą z czterech mogił zbiorczych opatrzono nagrobkiem z krzyżem kutym typu Λ , stosowanym wyłącznie na grobach żołnierzy rosyjskich. Wszystkie groby w dodanej części cmentarza ekshumowano z wiadomych miejsc, a ich pierwotne numery są niższe niż grobów w części starszej cmentarza. Z niewiadomych przyczyn na omawianej rosyjskiej części cmentarza, znalazły się dwa groby masowe, nr 7 i 8, z poległymi z armii austro-węgierskiej. W mogile znajduje się też grób z dwoma żołnierzami rosyjskimi, przypisany błędnie do grobu w starej części cmentarza. Można jedynie przypuszczać, że podczas przenoszenia grobów składających się na groby 7 i 8, pomyłono przynależność armijną żołnierzy. W zaistniałej sytuacji należało użyć nagrobka z krzyżem jednoramiennym (łacińskim), typu $\perp$, stanowiącym komplet do krzyży dwuramiennych typu Λ . Zamiast tego zastosowano drugą tablicę, mocowaną na cokole nagrobka z krzyżem Λ . Na górnej tablicy najprawdopodobniej umieszczona była informacja o dwu poległych z armii rosyjskiej, a na cokole o poległych z armii austro-węgierskiej (patrz załącznik 9, zdjęcie 16 wraz z opisem).

Cmentarz wojenny Nr 110 Binarowa stanowi szczególny przypadek wśród cmentarzy zachodniogalicyskich z okresu I wojny światowej. Pochowano na nim 540 poległych, co stawia go w wąskim gronie największych cmentarzy wojennych, z liczbą pochowanych ponad 500. Powierzchnia cmentarza, wraz z ogrodzeniem, zajmuje ok. 398 m². Według zachowanego planu mogił, powierzchnia zajęta pod groby zajmuje ok. 138 m². Poza indywidualnym grobem nr 6, o standardowych wymiarach 1x2 m, pozostałe zwłoki zajmują w grobach średnio powierzchnię po ok. 0,26 m². W poszczególnych grobach zwłoki zajmują jeszcze mniej miejsca; np. w grobie nr 1 o powierzchni 2x4 m, pochowano 52 żołnierzy, co sprawia, że na jednego pochowanego przypada zaledwie ok. 0,15 m². Tłumaczy to w pewnym stopniu niemożność rozdzielenia zwłok żołnierzy różnych armii, pochowanych w danych grobach. Pozostaje otwarte pytanie o stan i kompletność zwłok ekshumowanych do masowych grobów i sposób w jaki dokonano identyfikacji tak dużej liczby znanych z armii austro-węgierskiej.

Zaprojektowane przez Mayra trwałe elementy ogrodzenia składają się ze zrealizowanych i zachowanych masywnych betonowych słupów kątowych, czterech rodzajów: dwu narożnych prostokątnych, do ustawienia w górnej prostokątnej części cmentarza, dwóch narożnych rozwartokątnych, do ustawienia w dolnej, trapezowej części, dwóch w kształcie litery Z, ustawionych w miejscu poszerzenia dolnej części trapezowej w górną prostokątną i jednego w kształcie litery L na wycięciu dolnej części cmentarza przy mogile nr 18 (patrz: plan odtworzeniowy, załącznik 2). Nie

wiadomo, jaka była technologia wykonywania słupów. Najprawdopodobniej, ze względu na gabaryty i znaczny ciężar, wykonywano je na miejscu. W trakcie prac doszło do pomyłki: kątowe słupy narożne prostokątne przeznaczone na naroża prostokątnej części górnej, wykonano w trapezowej części dolnej, a rozwartokątne – w górnej. Pozostałe słupy mają właściwe lokalizacje. Między słupami planowano zasadzić zwarte ciągi żywopłotu. Do czasu jego wzrostu ogrodzenie uzupełniał zwykły parkan na drewnianych słupach. Płot taki stawiano od strony zewnętrznej ogrodzenia tak, by jego płaszczyzna pokrywała się z zewnętrzną płaszczyzną słupów kątowych. Stanowił on element czasowy ogrodzenia, rozbierany po osiągnięciu odpowiedniego wzrostu żywopłotu, sadzonego między betonowymi elementami ogrodzenia. Żywopłot miał wypełniać całą szerokość między słupami (0,5 m) i sięgać wysokości elementów betonowych, tworząc jednolite bloki zieleni. W celu odpowiedniego prowadzenia żywopłotu, między narożami rozciągano linki lub druty, nawet kolczaste. Stanowiły one również fizyczną przeszkodę przed zwierzętami, by nie wchodziły na cmentarz w przypadku zniszczenia parkanu. Drewniana, jednoskrzydłowa furtka, stanowiła element wyposażenia, znany z innych cmentarzy projektu Hansa Mayra. Umieszczenie wejścia w dyskretnie ukrytym miejscu, miało charakter symboliczny, zapewniający izolację zmarłych i odwiedzających ich groby od świata zewnętrznego. Izolację miały pełnić również zwarte ciągi żywopłotu.

Późniejsza przebudowa ogrodzenia zniweczyła te założenia. Żywopłot zastąpiono drucianą siatką na żelaznych słupkach, posadowioną na betonowej podmurówce, która łączy stare elementy ogrodzenia. Furtkę umieszczono asymetrycznie, w dolnej części cmentarza, przy słupie w kształcie litery L – patrz dokumentacja fotograficzna (załącznik 9), zdjęcia 8, 26 i 27 wraz z opisami.

Element generalny cmentarza stanowi typowy, drewniany krzyż pomnikowy, o wysokości 5,5 m, ustawiony na osi głównej, między mogiłami nr 9 i 10+11 (patrz – fotografie 2 i 3, załącznik 9 i plan odtworzeniowy, załącznik 2). Krzyż mocowano w zagłębionym w gruncie murowanym cokole, w sposób przewidziany w projekcie (załącznik 3). Kamienny fundament mógł mieć jakąś formę ponad powierzchnią gruntu, gdyż na niektórych planach była ona uwzględniana. Posadowienie krzyża nie zabezpieczało odcinków drewna pod powierzchnią gruntu, co powodowało gnicie dolnych części belki głównej i flankujących ją belek usztywniających. Skutkowało to przewracaniem się krzyża. Krzyż okresowo ponownie ustawiano, przy czym wkopując w grunt belkę główną, zmniejszano jego wysokość. Niekiedy wymieniano belkę pionową na nową, o czym świadczył napis 1956 r., wryty na belce pionowej krzyża w Binarowej.

Sposób pierwotnego ustawienia krzyża, uniemożliwiał ustawienie go w poprzednim miejscu, gdyż wymagało to rozbiórki kamiennych umocnień. Problem rozwiązywano ustawiając krzyż na prawo od dawnej osi, w przejściu przy mogile nr 10+11. Z czasem spowodowało to deformację jej zarysu, znaczne skrócenie i konieczność przestawienia ustawionych na niej nagrobków.

Ze zdjęcia archiwalnego (nr 1, załącznik 9) wynika, że na pierwotnym cmentarzu ziemne groby usypywano w stosunkowo wysokie kopce mogilne. Nie wiadomo, czy

od początku były one umocnione płaskimi kamieniami lub podobnym materiałem. Od lat 80. ub. wieku, gdy prowadzono pierwsze prace inwentaryzacyjne, w starszej, dolnej części cmentarza notowano umocnienie krawędzi mogił obrzeżami z płaskich, nieregularnych płyt kamiennych i cegieł, układanych luzem. Podobny materiał został użyty do utwardzenia przejść między grobami i sporadycznie w innych miejscach, wokół mogił. W niektórych miejscach do utwardzania używano betonu (patrz: zdjęcie 23, załącznik 9). Powyżej grobu nr 9 zachował się odcinek utwardzonego przejścia między starym wejściem a krzyżem pomnikowym na osi cmentarza. Chodnik ten ma szerokość ok. 80 cm.

Zwykle projekt przewidywał wystrój roślinny cmentarza. W przypadku cmentarza Nr 110, poza wspomnianym wyżej żywopłotem (zapewne z ligustru lub świerka) i jego funkcją w ogrodzeniu cmentarza, z braku wolnego miejsca w obrębie ogrodzenia raczej wątpliwe jest by planowano sadzenia okazałych drzew. Jedyne drzewo nie kolidujące z mogiłami i wystrojem cmentarza, mogło rosnąć na kwaterze rosyjskiej, na osi głównej, między mogiłami 1+2 i 3+4. Po drzewie rosnącym w tym miejscu pozostał spróchniały pień. Za nim, bliżej ogrodzenia rośnie inne, stare już drzewo. Pozostałe drzewa wewnątrz cmentarza lub pozostałości po nich, zostały pokazane i opisane w dokumentacji fotograficznej, załącznik 9. Należy zwrócić szczególną uwagę, że drzewa nie powinny być sadzone na mogiłach, ani w bezpośredniej ich bliskości narażającej objęcie systemami korzeniowymi pochówków. Zasadą było unikanie sadzenia dużych drzew w bliskości pomników głównych i wielkich krzyży pomnikowych oraz trwałych elementów ogrodzeń, ze względu na szkody wyrządzane przez nadmierny rozrost drzew, masowe wysiewanie nasion i szkody powodowane przez spadające gałęzie. Drzewa rosnące aktualnie w obrębie cmentarza i tuż przy jego ogrodzeniu na zewnątrz, należy uznać za wprowadzone w okresie późniejszym. Na grobach sadzono najczęściej barwinek, a na wolnych powierzchniach siano trawę.

Cmentarz Nr 110 od wielu lat praktycznie nie ulega zmianom powodującym ingerencję w jego stan techniczny oraz wyposażenie. Poza okresowymi pracami ratunkowymi przy krzyżu pomnikowym, można zauważyć wycięcie kilku wielkich drzew na cmentarzu i przy ogrodzeniu. Cmentarz należy do najbardziej zaniedbanych cmentarzy, położonych przy cmentarzach miejscowych lub na terenie miejscowości. Dobrą stroną opisanego stanu, jest możliwość odczytania sytuacji mogił i części nagrobków, mimo znacznych odkształceń terenu, spowodowanych przez wielkie drzewa i ich układy korzeniowe oraz zniszczenia wyposażenia powodowane przez spadające gałęzie.

Aktualnie cmentarz jest pozbawiony tablic nagrobnych oraz niektórych nagrobków, część nagrobków jest uszkodzona. Renowacji wymagają trwałe betonowe elementy ogrodzenia. Posadowienie niektórych elementów wymaga korekt. Odtworzeniu należy poddać układ mogił.

Cmentarz wojenny Nr 110 Binarowa, decyzją A-1372/M z 16.12.2013 r. został wpisany do rejestru zabytków. W związku z tym wszelkie prace należy prowadzić w oparciu o zatwierdzony program konserwatorski i inne wymagane dokumenty pod nadzorem właściwego konserwatora zabytków. Prace renowacyjne i odtworzeniowe

mogą być powierzone wyspecjalizowanym zakładom, posiadającym stosowne uprawnienia do remontu i renowacji obiektów zabytkowych.

III. Prace rekonstrukcyjno-odtworzeniowe.

Uwagi wstępne

Dołączoną do niniejszego opracowania dokumentację fotograficzną wraz z opisami zdjęć (załącznik 9), należy traktować jako uzupełnienie danych i informacji zawartych w opisowej części dokumentacji.

Wykonawcy zaangażowani do odtwarzania wnętrza cmentarza, bez względu na zakres robót, powinni być zapoznani z całą dokumentacją, gdyż niezajomość niektórych zagadnień może prowadzić do błędów wykonawczych, trudnych do odwrócenia i generujących koszty. Dotyczy to w szczególności właściwej kolejności prac i powiązania operacji.

Jak już wspomniano, układ grobów i powierzchnia cmentarza, głównie w części poniżej krzyża pomnikowego, uległy deformacji i odkształceniom. Niemal wszystkie zachowane nagrobki zostały naruszone, a znaczna ich część przemieszczona. W tej sytuacji cały cmentarz musi być objęty pracami odtworzeniowymi. W różnym stopniu zachowane utrwalone kontury mogił, z braku dokładnych danych, po weryfikacji, przyjęto jako dostatecznie potwierdzające stan historyczny i przydatne do prac odtworzeniowych polegających głównie na ich geometryzacji w obrębie pola grobowego. W ramach istniejącej sytuacji, w oparciu o plan (załącznik 1), odtworzono układ grobów i nagrobków i przedstawiono go na planie odtworzeniowym, w skali 1:100, załącznik 2.

Z uwagi na znaczną ilość danych, o pochowanych w mogiłach od nr 9 do 18, liczbę stel pomocniczych ustalono tak, by na tablicach nagrobnych pomieścić wszystkie dane, zachowując zarazem estetykę układu nagrobków na cmentarzu.

W sumie na cmentarzu zaplanowano ustawienie 3 nagrobków z kutymi krzyżami typu **A**, 1 nagrobek z krzyżem kutym typu **Ł**, 9 nagrobków z krzyżami żeliwnymi typu **M** oraz 30 stel pomocniczych z tablicami owalnymi. Ogólna liczba wszystkich nagrobków wynosi 43.

1. Odtworzenie płyty cmentarza i układu grobów.

Płyta cmentarza powinna mieć zachowane odpowiednie spadki, ułatwiające odpływ wód opadowych na zewnątrz. Spadki muszą uwzględniać odprowadzanie wód gromadzących się przy umocnionych krawędziach kopców mogilnych, biegnących w poprzek naturalnego nachylenia terenu. Przed podjęciem prac, konieczne jest usunięcie z cmentarza pni drzew w sposób nie powodujący naruszenia wyposażenia cmentarza i nie ingerujący w strefę pochówków. Wskazane jest poprzedzenie prac ustawieniem odchylonych od pionu betonowych elementów ogrodzenia i usunięcie z cmentarza wszelkich przeznaczonych do wycinki drzew, w tym żywotników. Prace należy skoordynować z odtwarzaniem wyniesionych nad poziom płyty

poszczególnych kopców mogilnych. Pewne ograniczenia w systemie odprowadzania wód opadowych z płyty cmentarza, wprowadziło wykonanie betonowej podmurówki siatki ogrodzeniowej w miejsce żywopłotów, co należy brać pod uwagę w przypadku decyzji o zachowaniu podmurówki. Na planie odtworzeniowym w skali 1:100 podano tylko niektóre wymiary, głównie dotyczące ustawienia nagrobków, uznając za wystarczającą dokładność wynikającą ze skali planu. Kilka odległości i wymiarów dotyczy całego cmentarza. Należy przyjąć, że odległości krawędzi mogił nie mogą być mniejsze, niż -0,5 m od wewnętrznego obrysu ogrodzenia. Wszystkie mogiły w osiach podłużnych (od podstawy do krawędzi górnej) mają standardowy wymiar 2,0 m. Długości mogił (w osiach poprzecznych), są różne. W przypadku części górnej (rosyjskiej), każda z czterech mogił ma długość ok. 7,4 m, a przejście między nimi, na osi cmentarza ma szerokość 3,0 m. Długości mogił nr 9 do 18, wynoszą od 5,5 do 6,2 m.

Umocnienia konturów mogił za pomocą płyt z łamanego kamienia (za wyjątkiem cegieł, które stawia materiał wprowadzony w miejsce ubytków kamienia, i przez to są elementem obcym na cmentarzu) oraz wykonane z podobnych materiałów utwardzenia powierzchni na zewnątrz obrysów mogił, należy zachować, chyba że zatwierdzony program konserwatorski będzie stanowił inaczej. Jednak zachowanie elementów trwałych, wyznaczających kontury mogił, np. za pomocą krawężników lekkiego typu, wydaje się niezbędne.

2. Odtworzenie układu nagrobków – uwagi ogólne.

Na planie rekonstrukcji wnętrza, podano niezbędne odległości umożliwiające precyzyjne ustawienie nagrobków. W przypadku części cmentarza z mogiłami nr 9 do 18, powtarzają się 2 układy: z dwoma i czterema stelami. Nagrobki z krzyżami typu **M** (załącznik 5), na każdej z wymienionych mogił znajdują się w połowie jej szerokości.

Wszystkie nagrobki, bez względu na typ i rodzaj, zostały ponumerowane w sposób ciągły. Numeracja nagrobków biegnie podobnie jak numeracja mogił, od lewej górnej części cmentarza rzędami do prawej dolnej. Numeracja nagrobków jest istotna, gdyż koresponduje z wzorami tablic nagrobnych (załącznik 8).

Na wszystkich mogiłach, nagrobki stoją tuż przy górnych obrysach mogił, co pokazano na planie odtworzeniowym, załącznik 2).

3. Renowacja i odtworzenie nagrobków.

Na cmentarzu zachowały się wszystkie nagrobki z krzyżami żeliwnymi typu **M** i kutymi typu **A** oraz znaczna część stel pod tablice nagrobne. Z uwagi na konieczność zachowania w obrębie cmentarza jednolitych nagrobków danego typu, wskazane jest przy odtwarzaniu brakujących nagrobków, za wzór brać znajdujący się w dobrym stanie egzemplarz nagrobka danego typu. W przypadku możliwości skopiowania oryginalnych elementów wyposażenia cmentarza, załączone do dokumentacji rysunki należy traktować jako materiały pomocnicze.

Odtworzenie brakującego krzyża kutego typu Ł, opisano w dalszej części nn. rozdziału.

Cokoły krzyży występujących na cmentarzu i stele, były prefabrykowane. Większość cokołów i stel wykonywano techniką tzw. sztucznego kamienia, polegającą na odlewaniu z betonu cokołu lub steli o nieco mniejszych wymiarach i nakładaniu na jeszcze wilgotny odlew wierzchniej warstwy szlachetnej wyprawy z dodatkiem kwarcowego piasku o ustalonej granulacji. Po dokładnym dopracowaniu powierzchni i krawędzi, upodabniało to wyrób do wykonanego z naturalnego piaskowca. Tak przygotowane wyroby były często poddawane typowej ręcznej obróbce kamieniarskiej, polegającej na prążkowaniu krawędzi i lekkim groszkowaniu pozostałych, widocznych płaszczyzn. U góry cokołów pozostawiano odpowiednie otwory, w których osadzano krzyże. W przypadku krzyży żeliwnych typu M, otwór w cokole powinien uwzględniać przesunięcie nadlewki do mocowania w kierunku tylnej płaszczyzny płyty pod krzyżem.

W związku z zastosowaniem niewłaściwego krzyża kutego na mogile nr 7+8 (typu Λ, zamiast Ł) zaleca się dokonać przeróbki złamanego krzyża dwuramiennego na łaciński (patrz: załącznik 6). Złamany krzyż wraz z naprawianym nagrobkiem, znajduje się na mogile nr 1+2 (patrz: załącznik 9, zdjęcia 13, 14 i 15). Przeróbka powinna polegać na usunięciu krótszego, górnego ramienia poziomego i przesunięcia dolnego dłuższego ramienia ku górze tak, by wysokość odcinka pionowego nad ramieniem poziomym była równa połowie długości ramienia poziomego. Ramiona poziome z pionowym trzonem krzyża łączono na nakładkę wzajemną i nitowano centralnie. Punkty łączenia stanowiły słabe miejsca, choć dokładne pasowania, bez luzów, zmniejszały ryzyko uszkodzeń. Wysokość krzyży obu typów: Λ i Ł, powinna być identyczna. Krzyże typu Λ były wykonywane metodami kowalskimi. Zachowany krzyż jest złamany w miejscu łączenia z elementem pionowym płaskownika stanowiącego ramkę tablicy nagrobnej. Przeróbka krzyża uszkodzonego na właściwy, z oczywistych względów jest wskazana, gdyż chodzi o wykorzystanie oryginalnych elementów krzyża, głównie trudnych do skopiowania kutych zakończeń ramion i mocowania krzyża w cokole. W przypadku spawania elementów i wypełniania ubytków przez napawanie, powierzchnie należy tak przygotować, a następnie oszlifować, by naprawiane miejsca nie były widoczne. Wraz z krzyżem należy dokonać naprawy jego uszkodzonego wcześniej cokołu tak, by było możliwe umieszczenie na nim okrągłej tablicy nagrobnej (nagrobki z mogił nr 1+2 i 7+8, będą zamienione). W razie potrzeby można się posłużyć załączonym rysunkiem i oględzinami cokołów krzyży typu Λ, znajdujących się na pobliskich cmentarzach wojennych Nr 108 i 109 Biecz.

Wszystkie zachowane cokoły krzyży i stele, należy poddać profesjonalnie wykonanej renowacji, zmierzającej m.in. do odtworzenia właściwych kształtów po usunięciu ubytków. W toku zabiegów konserwacyjnych należy zasklepić istniejące otwory na drewniane kołki do mocowania tablic nagrobnych, z uwagi na nieprzydatność do ponownego wykorzystania w tym celu.

Uwaga: Krzyży typu **M** nie można demontować z cokołów. Ze względu na kruchość żeliwa, niedopuszczalne jest również manipulowanie nagrobkami za pomocą krzyży, używanie ich jako uchwytów przy transportowaniu itp. Złamanie krzyża pociąga za sobą konieczność wymiany całego nagrobka. Nie wolno również demontować krzyży kutych z cokołów, gdyż demontaż powoduje zniszczenie cokołu.

Naprawionych lub odtworzonych elementów wykonanych z betonu nie należy pokrywać powłokami malarskimi i innymi, uniemożliwiającymi swobodne odparowywanie wody przenikającej np. przez podsiąkanie do wnętrza elementu.

Uwaga: Na powierzchniach czołowych cokołów pod krzyże typu **M** i stelach pomocniczych będą montowane tablice blaszane, emaliowane. Powierzchnie te muszą być idealnie płaskie, gdyż tablic emaliowanych nie można odkształcać, a wszelkie naprężenia prowadzą do uszkodzeń emalii i zniszczenia tablicy.

4. Ustawienie nagrobków.

Większość nagrobków ustawiano na fundamentach wykonanych bezpośrednio pod danym nagrobkiem, kopiąc w gruncie jamiste zagłębienie o głębokości max. 50 cm, w które wlewano zaprawę betonową z grubym żwirem, niekiedy tłuczniem. Beton zazwyczaj nie sięgał ponad powierzchnię gruntu. Na fundamencie tym, „na mokro” ustawiano cokół, co umożliwiało jego odpowiednie usytuowanie. Taka metoda pozwalała na zmniejszenie ciężaru cokołów, ich łatwiejszy transport oraz manewrowanie zapewniające precyzyjne ustawianie w rzędach i na ustalonej wysokości. Fundamenty zapewniały znakomitą stabilność przy stosunkowo płytkim posadowieniu. Należy pamiętać, że ówczesne pochówki wojenne były bardzo płytkie i chodziło o nie naruszanie ich strefy przez wkopywanie jakichkolwiek elementów w groby. Nieco wyższe były cokoły pod krzyże typu **A**, gdyż ze względu na dużo mniejsze pole podstawy wciskane były w nieco większy fundament i w części poniżej powierzchni gruntu dodatkowo po bokach okładane betonem.

Należy dążyć do ustawiania cokołów w liniach prostych. Nagrobki danych typów powinny pokrywać się w rzędach, a szczyty nagrobków danego typu sięgać jednej płaszczyzny.

Krzyże nagrobne i inne metalowe elementy wyposażenia cmentarza, należy po ew. odrdzewieniu pomalować specjalną, czarną, jednoskładnikową farbą, przeznaczoną do długotrwałego zabezpieczania przed korozją przedmiotów wystawionych na działanie czynników atmosferycznych, typu *HAMMERITE*. Farbę należy stosować zgodnie z zaleceniami producenta.

5. Montaż tablic nagrobnych.

Wzory tablic nagrobnych (załącznik 8, arkusze 1-11), uwzględniają treści poszczególnych tablic, proporcje wielkości liter i układ tekstu oraz kształt tablic. W *Uwagach* podano najważniejsze informacje dot. wykonania tablic, ich wymiarów i rozmieszczenia otworów do mocowania. Otwory wykonuje wyłącznie wykonawca tablic (emaliernia).

Montaż tablic nagrobnych powinien stanowić jedną z prac końcowych przy odtwarzaniu wnętrza cmentarza. Po dostarczeniu tablic należy sprawdzić zgodność treści z wzorami oraz prawidłowość wykonania otworów do mocowania. Wykonujący prace powinni bezwzględnie dysponować planem cmentarza (załącznik 2), z naniesionymi numerami nagrobków i arkuszami wzorów tablic nagrobnych (załącznik 8), aby nie doszło do pomyłek.

Na wszystkich nagrobkach z krzyżami kutymi typu A i Ł, tablice okrągłe należy przykręcić do krzyży, w specjalnie przewidzianym miejscu na tablicę. Wystarczające jest przymocowanie tablic do pręta pionowego krzyża w dwóch punktach. Rozmieszczenie otworów musi być identyczne, jak w tablicach, gdyż wszelkie naprężenia i niedokładności powodują odpryski i pęknięcia emalii, prowadzące do szybkiej korozji i zniszczenia tablic. W celu ochrony emalii przed zniszczeniem, zaleca się użycie aluminiowych nitów rurkowych, zastosowanie podkładek teflonowych i prostego śrubowego przyrządu ręcznego do formowania nitów po tylnej stronie krzyża (metoda udarowa lub użycie nitów zrywalnych, prowadzi nieuchronnie do uszkodzeń emalii).

Na pozostałych nagrobkach, w tym cokole nagrobka nr 4, tablice obu typów przykręca się wkrętami nierdzewnymi (aluminiowymi lub mosiężnymi), do osadzonych wcześniej w cokołach i stelach kołków rozprężnych. Kołki muszą być precyzyjnie osadzone w osiach odpowiadających otworom w danych tablicach, gdyż tablic emaliowanych nie można deformować (prowadzi to do odpryskiwania emalii i szybkiej korozji). Z tych powodów śruby nie mogą powodować naprężeń w otworach tablic. Pod łby wkrętów należy stosować podkładki teflonowe, a wkręty dokręcać z wyczuciem, pozostawiając niewielki luz między łbem a tablicą.

6. Odtworzenie krzyża pomnikowego.

Rekonstrukcję krzyża oparto na oryginalnym rysunku archiwalnym (załącznik 3). Krzyż pomnikowy powinien stać w miejscu oznaczonym na planie cmentarza (załącznik 2).

Poniższy opis odtworzenia krzyża w oparciu o archiwalny rysunek projektowy nie przesądza o ewentualnym wykorzystaniu zachowanych elementów oryginalnego krzyża. Należy jednak brać pod uwagę ewentualne zmiany konstrukcyjne i zmiany wymiarów, gdyż krzyże wykonywano w różnych warsztatach i mogą się one różnić w szczegółach wykonania.

Krzyże, szczególnie pomnikowe, były wykonywane przeważnie z drewna dębowego lub modrzewiowego. Najtrwalsze okazały się krzyże modrzewiowe. Zaleca się wykonanie krzyża z drewna modrzewiowego w odpowiednim gatunku, najlepiej profesjonalnie impregnowanego. Konstrukcję krzyża pomnikowego wyjaśnia rysunek archiwalny (załącznik 3). Projekt przewiduje użycie belek głównych o przekroju 20x20 cm. Zaleca się jednak zastosować belki główne o przekroju 22x22 cm, tak jak w innych projektach tego typu krzyży.

Ramiona należy połączyć w klasyczny sposób i skrócić śrubą M 20, ocynkowaną, odpowiedniej długości. Stężenia ramion połączone są z belkami krzyża jak pokazano na rysunku, na czopy środkowe, prostokątne. Przylegające części powinny być ściśle wzajemnie dopasowane, by do szczelin nie dostawała się woda. Stężenia (*Versteifung*), pełnią rolę konstrukcyjną, usztywniając cały układ. Klasyczne mocowania za pomocą gwoździ nie są wystarczające. Z tego powodu stężenia dodatkowo należy połączyć wzajemnie przechodzącymi przez belki krzyża śrubami dwustronnymi M8. Aby połączenia nie były zbyt widoczne, wskazane jest użycie nakrętek *Erriksona*.

Konstrukcja dachu wykonana jest z desek grubości 2,5 cm w formie ćwierćluków. Każda część łuku składa się z 5 desek (dwu zewnętrznych i trzech wewnętrznych), tworzących dwie warstwy skrócone śrubami. Należy użyć śrub ocynkowanych M 8, z łbem grzybkowym podsadzonym (tzw. śruby zamkowe). Końcówki każdego ćwierćluku łączą się z belkami krzyża na nakładki proste. Kształt desek tworzących łuki i inne szczegóły wykonania wyjaśnia rysunek.

Konstrukcja elementów ozdobnych pokrycia dachu, nie jest uwzględniona na rysunku. Krzyże wykonywano w różnych warsztatach, różnie rozwiązując problemy konstrukcyjne. Zachowane przykłady dowodzą, że priorytetem był efekt końcowy, sprawiający wrażenie, iż krzyże nie różnią się między sobą.

Początkowo ozdobny zwornik na szczycie dachu i wywinięte przy dolnych krawędziach woluty, kryjące poprzeczne rynienki lub wywinięte na zewnątrz okapy, miały przylutowane cyną detale wypukłe (wytlaczane lub formowane młotkiem), widoczne na rysunku. W zachowanych wersjach wytłoczenia zastąpiono zwiniętymi spiralnie odcinkami drutu o średnicy 5÷6 mm, przylutowanymi cyną.

Poniższy opis oparto na analizie konstrukcji i pomiarach dachów zachowanych krzyży oraz starych fotografii i poparto odpowiednimi rysunkami (załączniki 3 i 4).

Na pokrycie dachu i ozdobny ząbkowany pas ze zwornikiem na szczycie i z wolutami u dołu oraz niewidocznymi na rysunku rynnami poprzecznymi, używano blachy ocynkowanej o grubości od 1 do 1,5 mm. Aktualnie wskazane jest użyć trwalszej blachy tytanowo-cynkowej, w naturalnym, szaro-srebrnym kolorze. Szerokość dachu, po uformowaniu krawędzi zaznaczonych na rysunku podwójną linią, ma wynosić 30 cm. Szerokość pasa blachy na pokrycie dachu powinna uwzględniać konieczność uformowania krawędzi, mających kształt wywiniętych ku stronie wewnętrznej rurek. Formuje się je na pręcie o średnicy 9 ÷ 10 mm. Stanowią one usztywnienie krawędzi oraz tworzą okapniki, zapobiegające pęzaniu wody w kierunku drewnianych łuków i belek.

Ząbkowaną krawędź wycinano w pasie blachy wygiętej w kształcie litery L, nitując poziomą częścią do blachy pokrycia dachu przy przedniej krawędzi. W części pionowej tego elementu wycinano ząbki. Ilość ząbków po obu stronach łuku dachu jest określona w projekcie i wynosi po ~25 z każdej strony. W części krzyży, przy podstawie zębów robiono 2 cm odstępy (załącznik 4).

Dolne części dachu, zwisające poniżej belki poziomej krzyża w postaci poprzecznych rynienek, lewej i prawej, wykonywano oddzielnie. Każda rynienka miała przednią i tylną krawędź usztywnioną stalowym prętem o średnicy 9÷10 mm.

Podobnie jak krawędzie boczne płata pokrycia dachu, płyty rynienek zaginano na prętach, wcześniej nadając prętom odpowiednie kształty, odpowiadające przedniemu i tylnemu profilowi rynienek. Długości pasów blachy na rynienki dobierano tak, by można je było podłożyć pod pasy blachy kryjącej dach krzyża i przynitować, a przedłużone końce prętów wsunąć w rurki okapników usztywniających krawędzie dachu. Na czołowe strony prawej i lewej rynienki nalutowywano widoczne na rysunku (załącznik 4) woluty w kształcie ślimaka. Woluty wycinano z blachy łącznie z jednym zębkiem i paskiem sięgającym połowy podstawy drugiego ząbka. Ząbek przy wolucie pokrywano z ostatnim zębkiem na dachu i nitowano. Woluty usztywniano nalutowując przy wewnętrznych krawędziach odpowiednio ukształtowane odcinki drutu o średnicy 5÷6 mm (patrz: załącznik 4).

Ozdoby dachu (zwornik, ząbkowane łuki i woluty), należy montować przy przedniej krawędzi dachu.

Cyfry daty na zwornikach ramion, po wycięciu z blachy, przybija się gwoździkami również po stronie przedniej krzyża. Zaleca się zachować stylistykę kroju cyfr taką, jak na rysunku (załącznik 3).

Krzyż pomnikowy miał fundament drewniany o konstrukcji ukazanej po prawej stronie u dołu arkusza (załącznik 3). Belka główna była przedłużona ku dołowi i skręcona śrubą na wysokości ok. 0,5 m nad powierzchnią gruntu, między kłamrą dolną i środkową. Kłamry były wykonane z bednarki (*Bandeisen*) i służyły do połączenia belki głównej stanowiącej trzon krzyża z dwoma belkami wzmacniającymi ją w części dolnej. Pod powierzchnią ziemi, trzy belki były dodatkowo skręcone z dwoma belkami poprzecznymi. Fundamentową część krzyża ustawiano w wykopie o głębokości 1,20 m, na podwalinie kamiennej, i zasypywano głazami oraz ziemią. Taki sposób osadzenia krzyża powodował ciągłą konieczność odbudowywania części fundamentowej z powodu gnicia i butwienia. Ciężki krzyż był narażony na upadki i zniszczenie części górnej w razie złamania belki na poziomie gruntu, do czego zresztą często dochodziło, gdyż niektóre krzyże nie miały łączonego trzonu.

Aby uniknąć napraw krzyża, wprowadzono zmodernizowany sposób jego osadzenia w gruncie, przedstawiony po lewej stronie u dołu rysunku (załącznik 3). Podobne, zmodernizowane rozwiązania osadzenia krzyży pomnikowych zastosowano z powodzeniem na wielu zrewitalizowanych cmentarzach wojennych. Poza znaczną oszczędnością drewna, zastosowana metoda zapobiega szybkiemu psuciu się dolnych partii trzonu krzyża, oraz ułatwia ew. demontaż i konserwację krzyża.

Krzyż, przed ustawieniem, należy dodatkowo zaimpregnować dobrym preparatem do konserwacji drewna, zabezpieczającym przed działaniem czynników atmosferycznych i chroniącym drewno przed sinicą, grzybami i promieniami UV. Preparat nie powinien barwić drewna na ciemne kolory i kryć naturalnego rysunku drewna. Górne powierzchnie ramion krzyża należy obić pasami blachy tytanowo-cynkowej lub miedzianej, zachodzącymi ok. 1 cm na płaszczyzny pionowe.

Uwaga: Krzyż ma być ustawiony przednią stroną w kierunku kwatery z grobami nr 9-18 (strona północno-wschodnia cmentarza).

W celu zapewnienia trwałego osadzenia krzyża oraz zmniejszenia kosztów materiału i robocizny, proponuje się osadzić krzyż na specjalnej betonowej stopie fundamentowej. Przykładowe rozwiązanie wykonania stopy betonowej krzyża i powiązania jej z krzyżem za pośrednictwem stalowej belki ceowej, przedstawiono po lewej stronie u dołu rysunku projektowego, załącznik 3. Wymiary i ciężar stopy oraz jej wykonanie powinny zapewniać stabilność krzyża, a więc uwzględniać jego znaczny ciężar, w tym śniegu i zlodzień gromadzących się na dachu oraz napór wiatru, na jaki jest narażony.

Uwaga! Belka ceowa osadzona na stałe w cokole, stanowi przedłużenie drewnianej belki pionowej krzyża. Ceownik znajduje się po tylnej stronie belki drewnianej, wobec czego w otworze cokołu powinien być on tak posadowiony, by po ustawieniu krzyża na cokole, belka pionowa znajdowała się centralnie, w osiach cokołu (załącznik 3).

Wysokość belki ceowej = h , dobrana jest do przekroju belki głównej krzyża. Według projektu wynosi 20 lub 22 cm (na rysunku stopy – 22 cm). Zaleca się ceownik ocynkować ogniowo.

Stopa betonowa powinna mieć zbrojenia, przynajmniej w narożnikach, wykonane z prętów ze stali żebrowej 12 mm. Zbrojenia mogą mieć formę 2 strzemion odpowiednio powiązanych na obwodzie.

Elementy drewniane dolnej części krzyża i belki ceowej, mocowane są trzema żelaznymi klamrami. Projekty archiwalne przewidywały wykonanie klamer z bednarki, co ze względu na niewystarczającą sztywność produkowanych bednarek, wydaje się niewystarczające. Zaleca się zatem do wykonania klamer użyć pręta płaskiego 10x50 mm, co poprawi sztywność układu, szczególnie w miejscach skręcania śrubami.

Belkę trzonu krzyża należy dokładnie dopasować (ostrugać) na długości ok. 150 cm, który ma się znaleźć we wgłębieniu belki ceowej, tak by zewnętrzne płaszczyzny ceownika pokrywały się z płaszczyznami zewnętrznymi belki drewnianej. Długość ceownika ponad stopą podano na rysunku. Sięga ona połowy szerokości najwyższej klamry ściągającej belki boczne przy trzonie krzyża. Długość jest tak dobrana, by końce belek dwuteowych ukryte były pod klamrą.

Górna część stopy powinna wznosić się nad poziom gruntu ok. 10 cm. Między dolnymi płaszczyznami trzonu krzyża i belek wzmacniających, a górną płaszczyzną stopy krzyża, należy zachować podany na rysunku odstęp wynoszący 2 cm, by uniknąć podsiąkania wodą belek krzyża. Wskazane jest też w trakcie odlewania stopy ukształtować jej górną powierzchnię z niewielkimi spadkami na boki, w celu odprowadzania wody.

Nieco poniżej górnej i powyżej dolnej klamry można dodatkowo skrócić belkę główną z belką ceową śrubami dwustronnymi z nakrętkami *Erriksona*. Klamry należy zakonserwować w sposób opisany, jak w pkt. 4.

7. Uwagi dot. odtworzenia ogrodzenia wraz z furtą oraz zieleni na cmentarzu.

Zieleń trwałą na cmentarzu miały stanowić zwarte ciągi żywopłotu, wypełniające odcinki między betonowymi elementami ogrodzenia. Betonowe elementy należy zachować i po dokonaniu korekt ustawienia, poddać profesjonalnym zabiegom konserwatorskim z odtworzeniem struktury powierzchni i krawędziowych ozdób, by przywrócić im dawny wygląd (gładkie obrzeża i grubo groszkowane wewnętrzne płaszczyzny, sugerujące wykonanie z monolitów wyciętych w naturalnym kamieniu). Wymiary tych elementów narzucają wysokość zwartych ciągów zielonego ogrodzenia. Jego symbolikę opisano w rozdziale II niniejszego opracowania. Wszelka inna zieleń trwała, ze względu na znikome powierzchnie wolne od grobów, nie była możliwa do zaakceptowania. Wskazane byłoby zatem odtworzenie oryginalnego ogrodzenia wg historycznego założenia, w miarę możliwości z drewnianą furtką w dawnym miejscu ukazanym na planie odtworzeniowym (załącznik 2). Przykładowy rysunek jednej z furtek cmentarnych projektu Hansa Mayra dołączono do dokumentacji (załącznik 7). W przypadku gdyby groby czasowe uniemożliwiały wykonanie dojścia na cmentarz wojenny przez teren z cmentarza cywilnego, przejście takie należałoby zarezerwować, a furtę dodatkową pozostawić czasowo w aktualnym miejscu.

Zalecany żywopłot z ligustru ew. świerkowy wymaga fachowej opieki i okresowej pielęgnacji.

Jak wcześniej wskazano w okresie budowy cmentarzy na mogiłach sadzono znakomicie sprawdzający się w miejscowych warunkach klimatycznych, wiecznie zielony barwinek. Na 4 dużych mogiłach w części górnej cmentarza, po odpowiednim przygotowaniu podłoża, należałoby zasiać trawę z gatunku dobrze ukorzeniających się traw niskich (boiskowych), nie wymagających częstych zabiegów pielęgnacyjnych, odpornych na zmienne nasłonecznienie. Nie zaleca się stosować żwiru do utwardzania przejść i innych powierzchni między mogiłami. Uwagi na temat zachowania istniejących utwardzeń niektórych powierzchni zawarto w tekście opracowania.

Opracowanie:

Jerzy J.P. Drogomir

IV. Załączniki:

1. Archiwalny, uaktualniony plan mogił z pierwotną i obowiązującą numeracją grobów.
2. Plan odtworzeniowy 1:100, z zarysami mogił, danymi do odtworzenia układu nagrobków i numeracją nagrobków zgodną z wzorami tablic nagrobnych.
3. Rysunek projektowy krzyża pomnikowego 1:10 wraz ze zmodernizowanym sposobem osadzenia w gruncie.

4. Rysunek rynienki dachu krzyża pomnikowego.
5. Rysunek cokołu krzyża typu M i steli nagrobnej.
6. Rysunek cokołu krzyży kutych typu A i Ł.
7. Rysunek drewnianej furtki proj. H. Mayra.
8. Wzory tablic nagrobnych – 11 arkuszy.
9. Dokumentacja fotograficzna z częścią opisową.

Uwaga: Prawa autorskie zastrzeżone. Dokumentacja została sporządzona wyłącznie w celu przeprowadzenia renowacji i rekonstrukcji cmentarza. Wykorzystanie w całości lub części do innych celów oraz kopiowanie i publikowanie zawartej w rozdziale I i II części historycznej bez zgody autora, stanowi naruszenie prawa.

Słupsk, czerwiec 2020 roku.

110015

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

UAKTUALNIONY PLAN MOGIŁ Z PIERWOTNĄ I OBOWIĄZUJĄCĄ NUMERACJĄ MOGIŁ

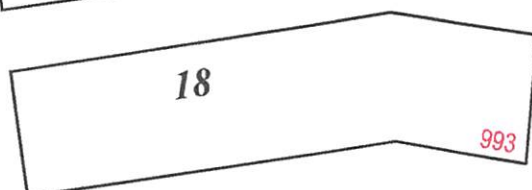
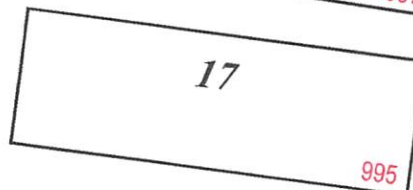
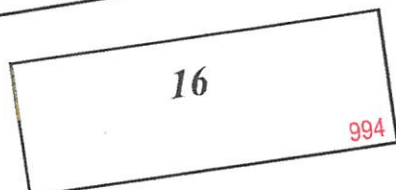
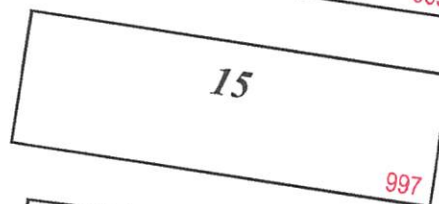
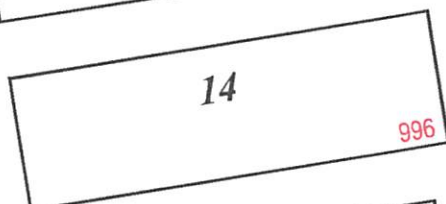
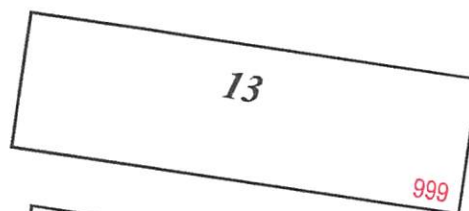
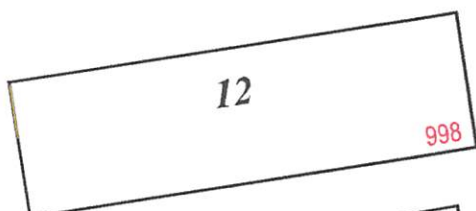
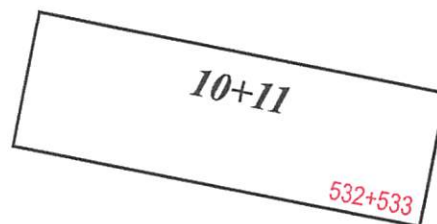
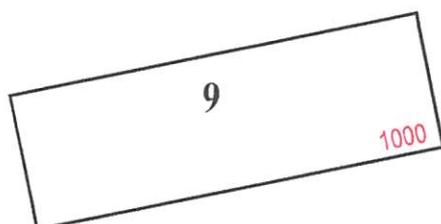
	1		2	
	151 (960)		146 (969)	

3		4	
1427a		1427b	

	5		6	
	150 (959)		251 (966)	

	7		8	
	248			
	172+174+175 (567)		173+46+50+48+94+176 (571)	

110016

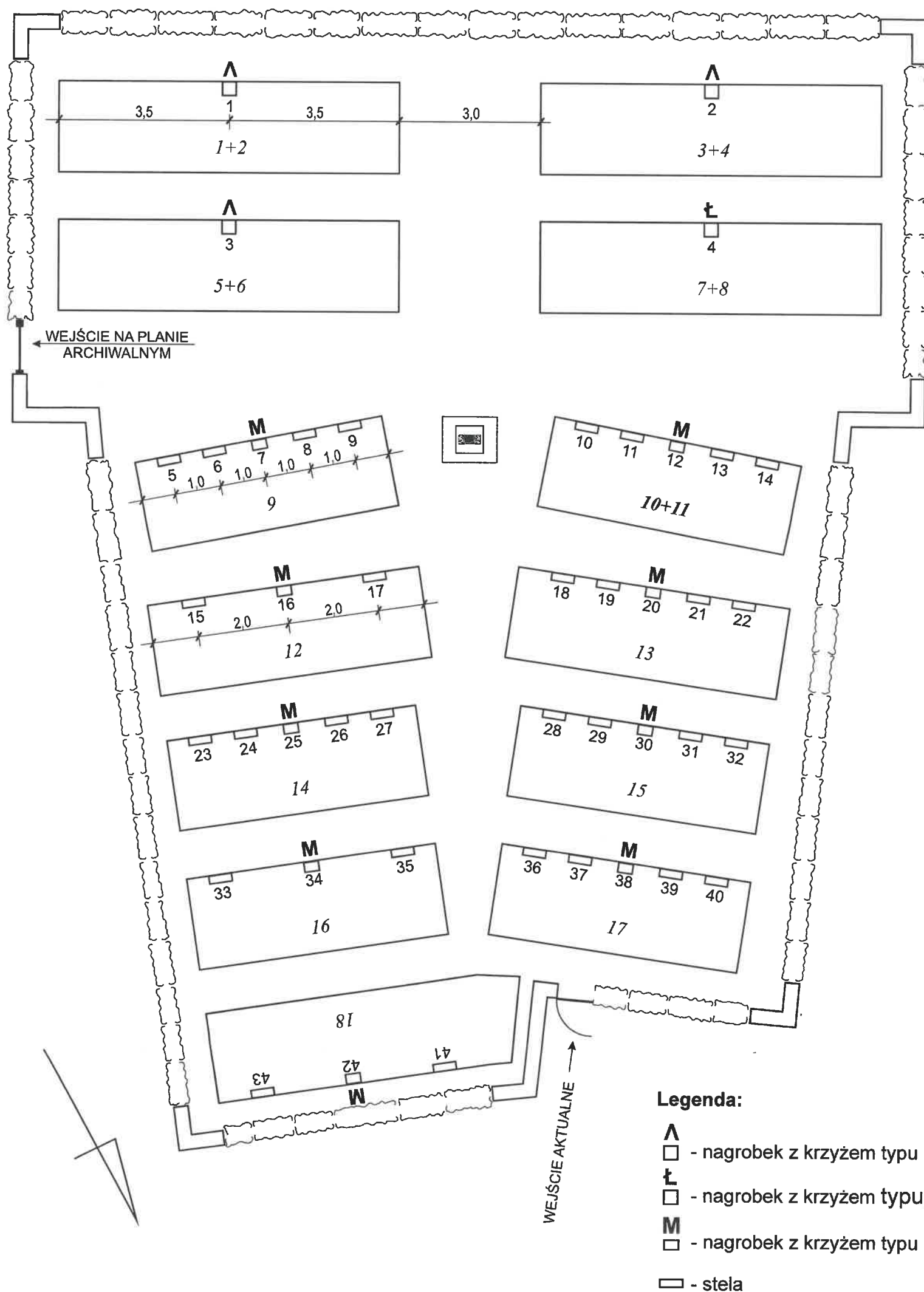

Opracowanie w oparciu
o dokumenty archiwalne
i badania terenowe:
Jerzy J.P. DROGOMIR
2020

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

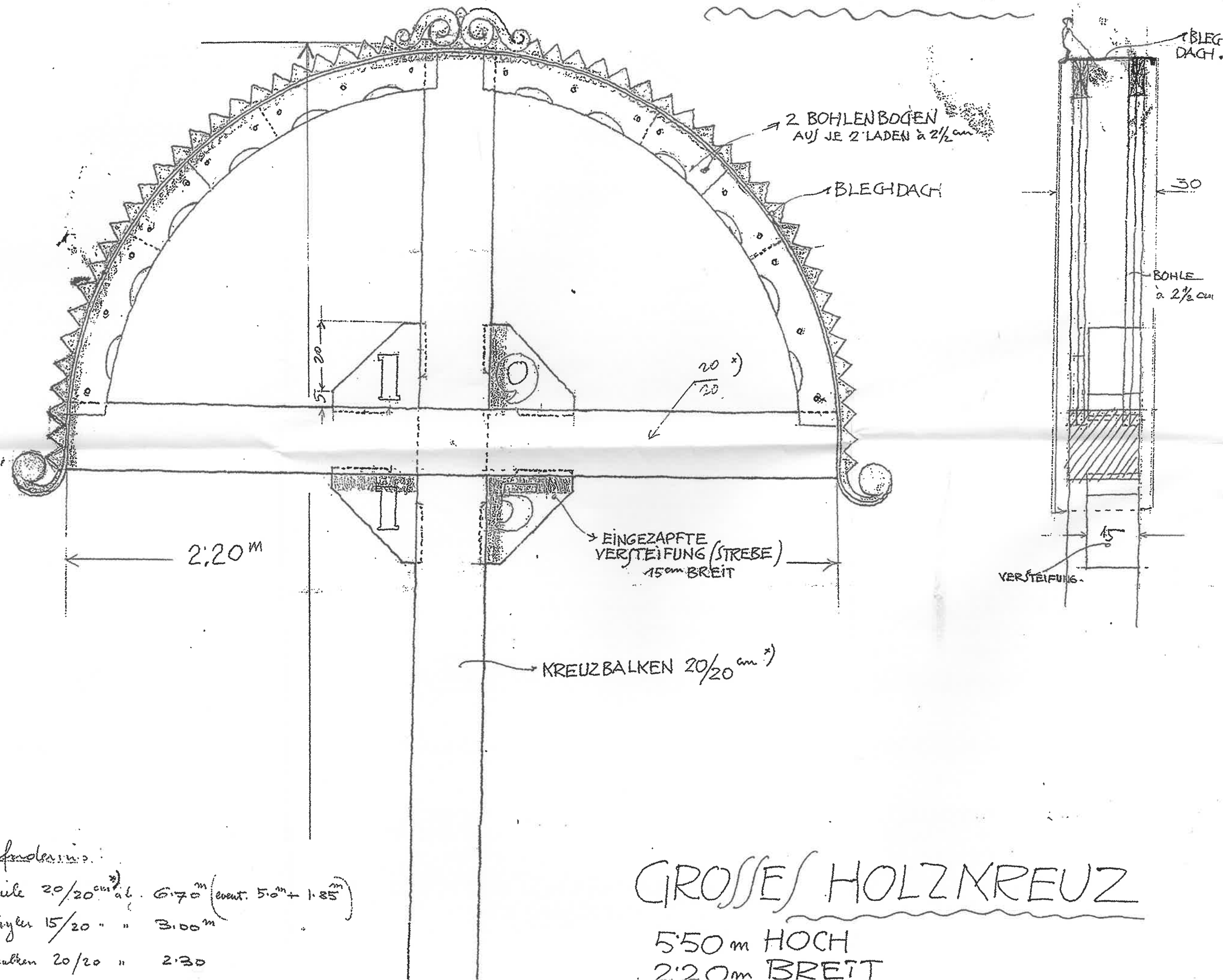
PLAN ODTWORZENIOWY

1 : 100

RAYON III

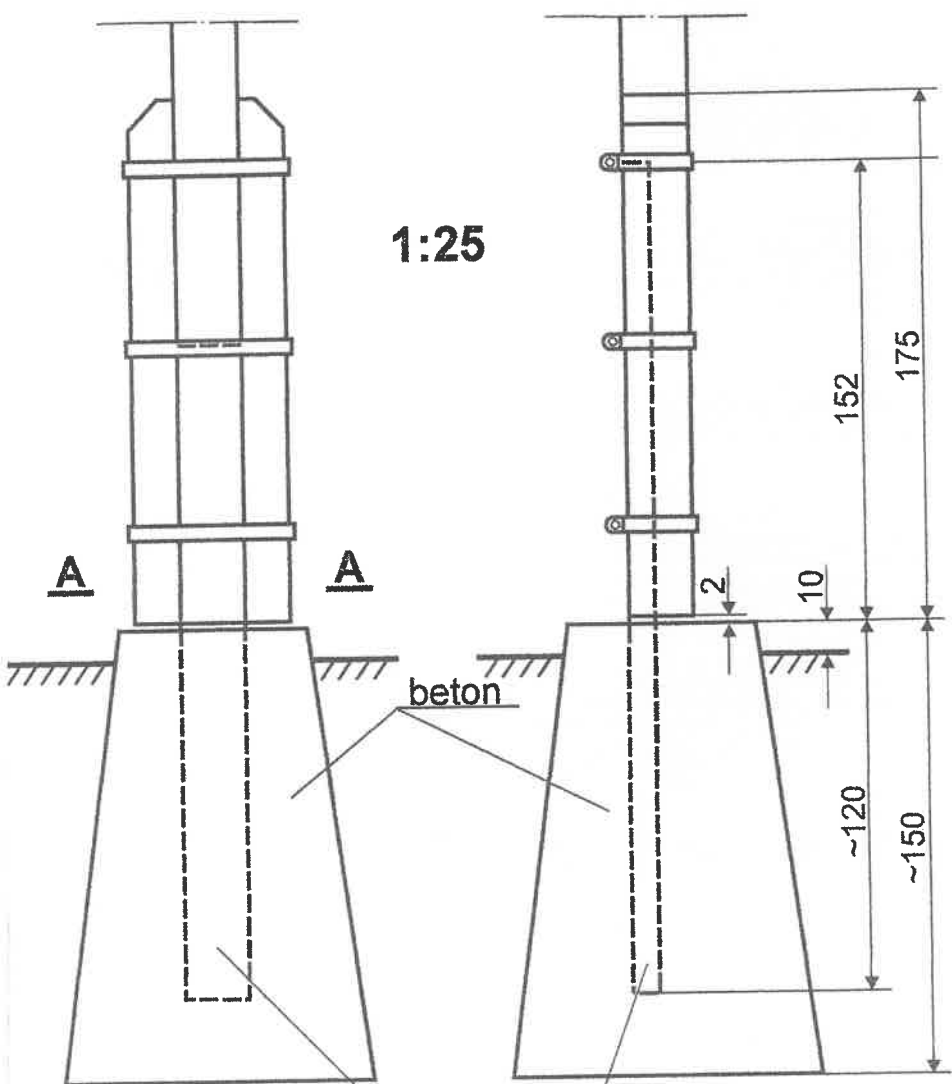
Holzerfordernisse:

- 1 St. Säule 20/20 cm² ab 6.70m (event. 5.0m + 1.85m)
- 2 " Querbalken 15/20 " " 3.00m
- 1 " Querbalken 20/20 " " 2.30m

GROSSE HOLZKREUZ

1. "Forte" 2" 12 5.00m 25mm/65
3. "Breite" 1" 11 5.00m 20mm

OSADZENIE KRZYŻA POMNIKOWEGO W GRUNCIE

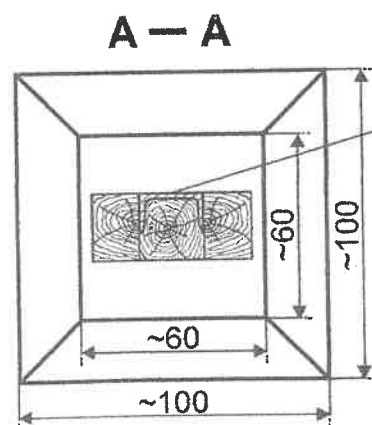
1:25

beton

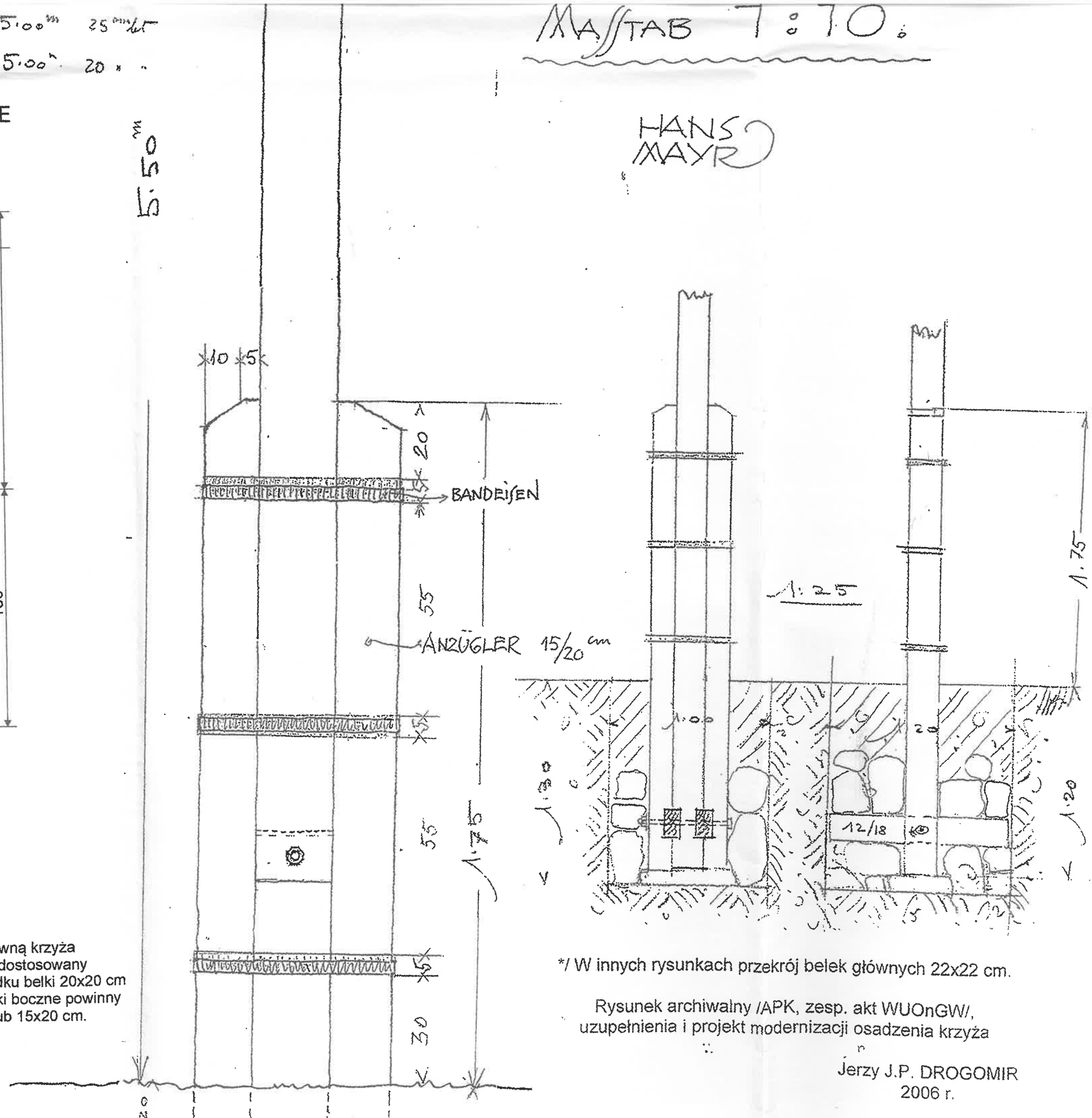
ceownik zwykły
l ~ 2720, h = 220

Uwaga:

Na przykładzie pokazano belkę główną krzyża o zalecany przekroju 22x22 cm i dostosowany do niej ceownik h = 220. W przypadku belki 20x20 cm należy użyć ceownika h = 200. Belki boczne powinny mieć wymiary odpowiednio 15x22 lub 15x20 cm.

5.50m

MASSSTAB 7:10

HANS
MAYR

BANDEISEN

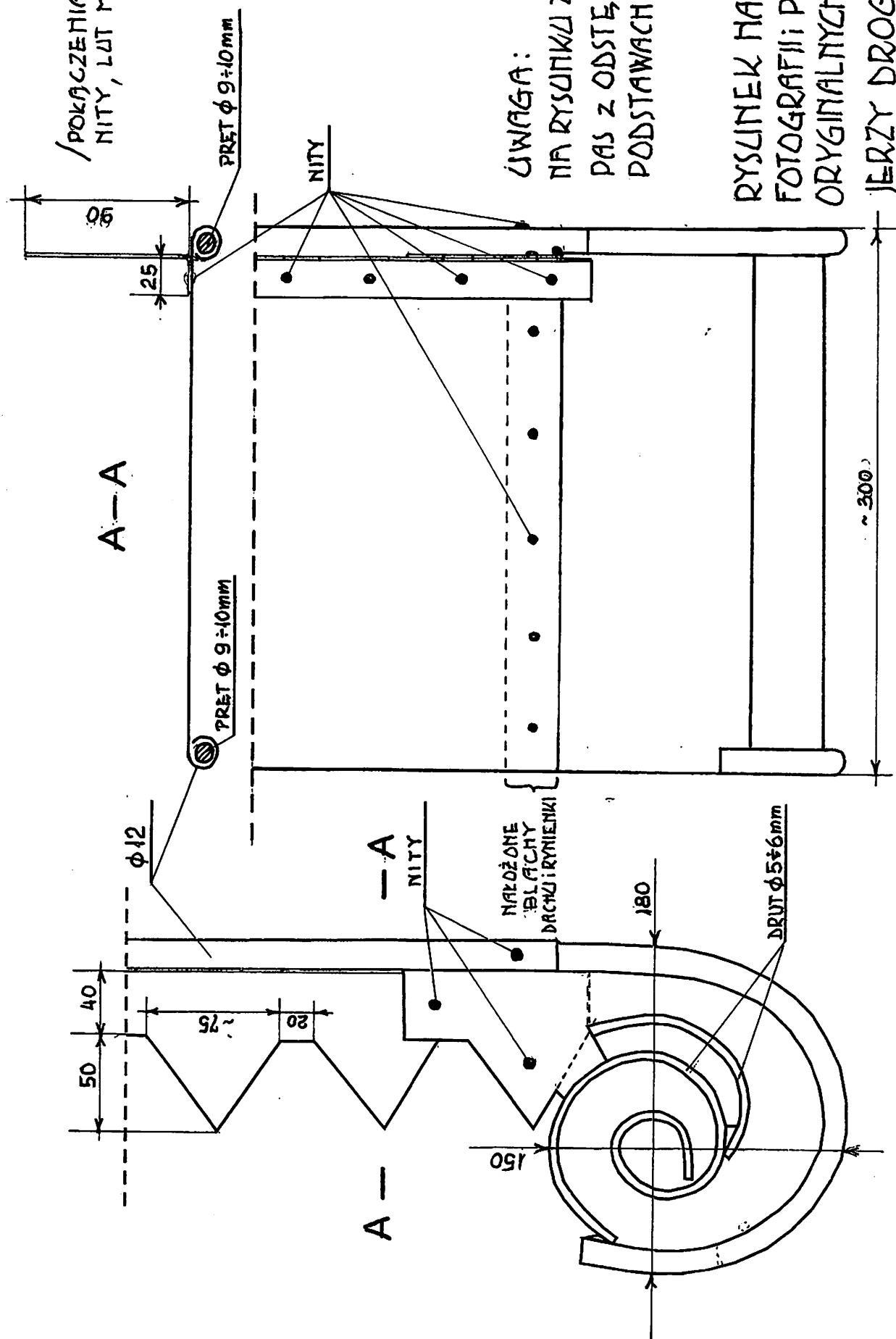
ANZÜGLER 15/20 cm

* / W innych rysunkach przekrój belek głównych 22x22 cm.

Rysunek archiwalny /APK, zesp. akt WUOnGW/,
uzupełnienia i projekt modernizacji osadzenia krzyża

Jerzy J.P. DROGOMIR
2006 r.

/POKAZCZENIA:
NITY, LUT MIEKKI/

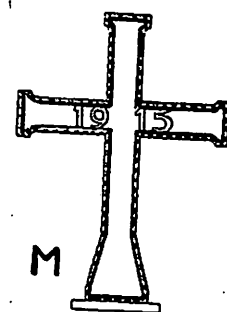
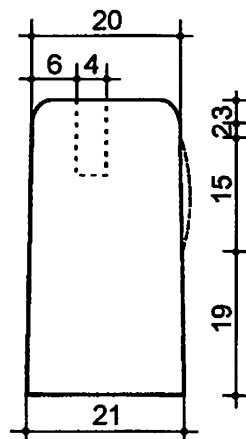
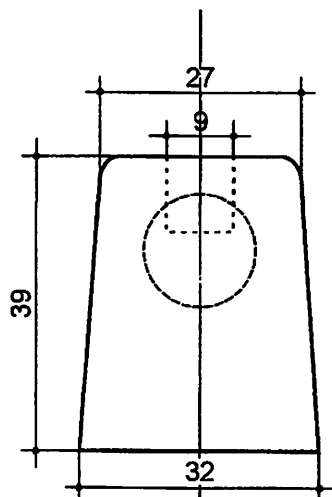
UWAGA:
NIE RYSUNKUJ ZABKOWANY
PAS Z ODSTĘPAMI PRZY
PODSTAWACH ZĘBÓW

RYSUNEK NA PODSTAWIE
FOTOGRAFII: POMIARÓW
ORYGINALNYCH ELEMENTÓW
JERZY DROGOMIR, 2017.

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

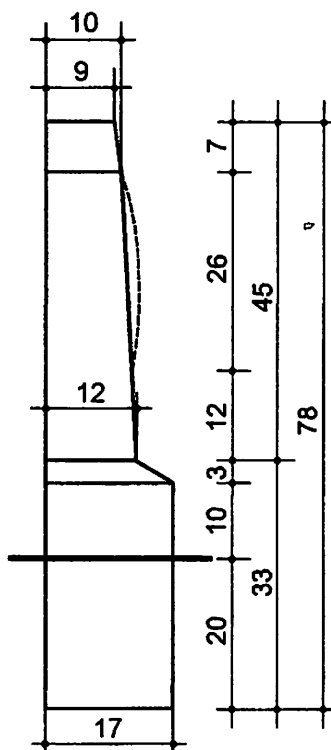
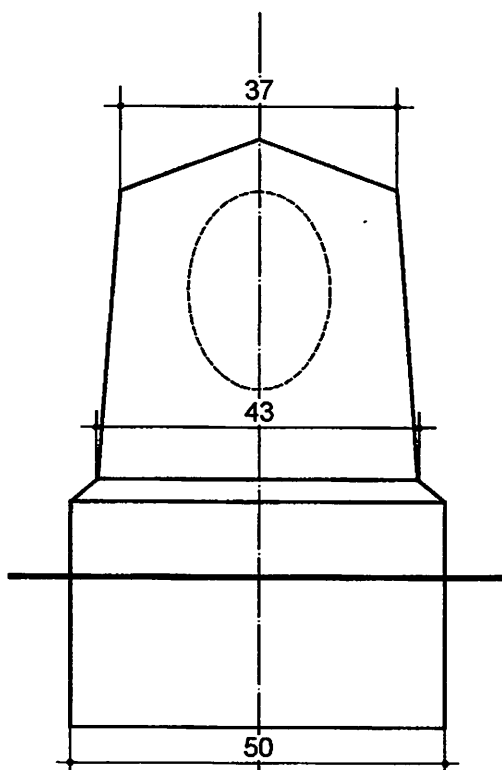
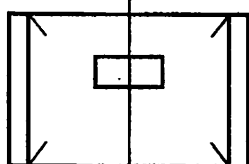
NAGROBKI
/sztuczny kamień/

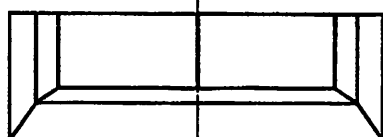
COKÓŁ NAGROBKA
POD KRZYŻE TYPU M

1:10

110020

STELA

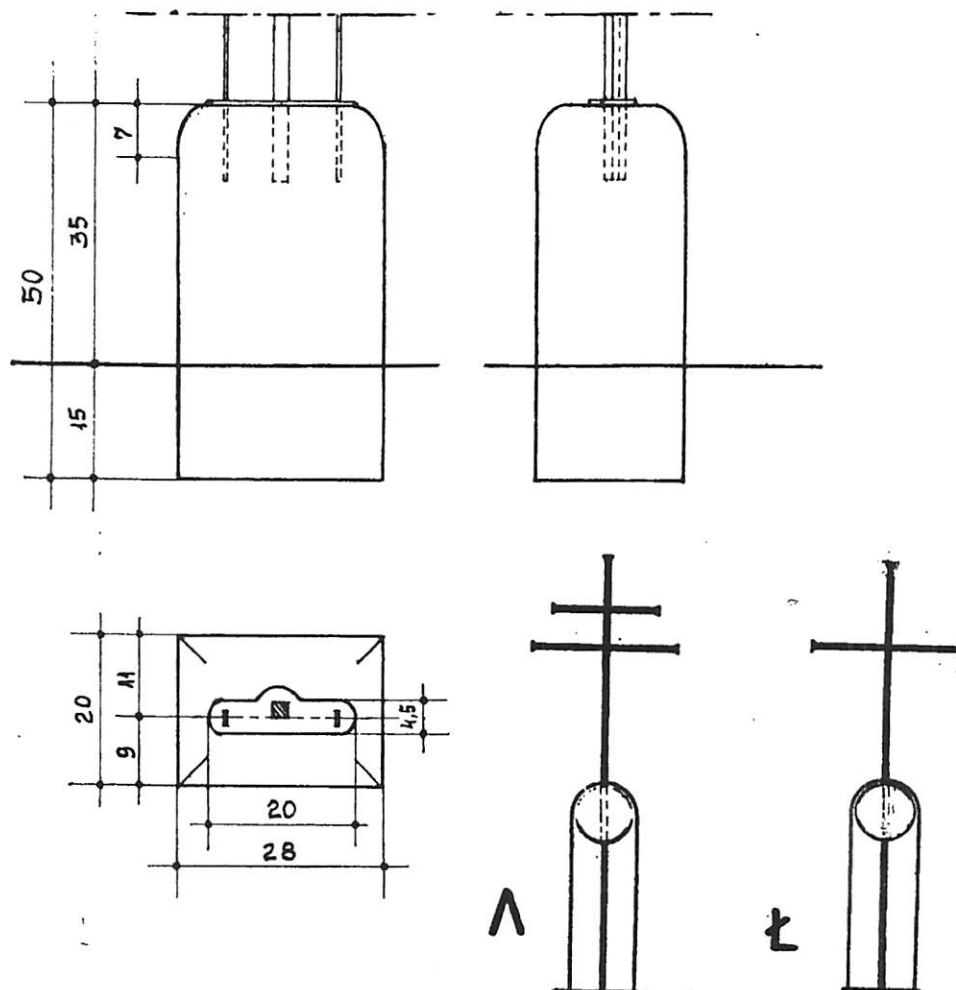
Pomiary i opracowanie:
Jerzy DROGOMIR,
2020

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

COKÓŁ NAGROBKA
POD KRZYŻE KUTE typu Λ i Ł
/sztuczny kamień/

1:10

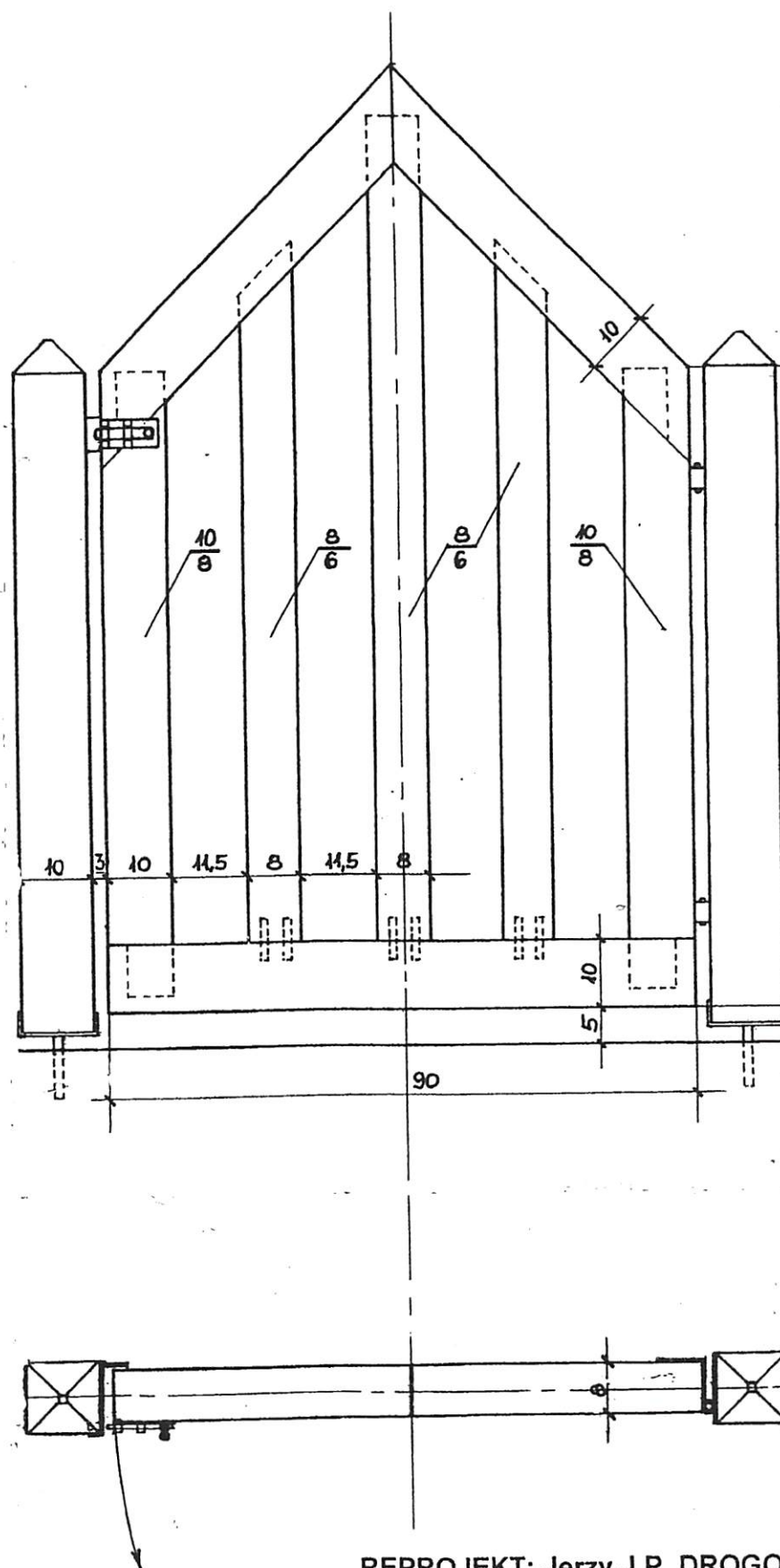
110021

FURTKA DREWNIANA

1:10

110022

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Załącznik 8

Wzór 1, nagrobek nr 1.

Wzór 2, nagrobek nr 2.

Wzór 3, nagrobek nr 3.

Wzór 4, nagrobek nr 4.

Wzór 5, nagrobek nr 4 - cokół.

Wzór 6, nagrobek nr 5.

110023

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 7, nagrobek nr 6.

Wzór 8, nagrobek nr 7.

Wzór 9, nagrobek nr 8.

Wzór 10, sztuk 2, nagrobki nr 9 i 14.

110024

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 11, nagrobek nr 10.

Wzór 12, nagrobek nr 11.

Wzór 13, nagrobek nr 12.

Wzór 14, nagrobek nr 13.

110025

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 15, nagrobek nr 15.

Wzór 16, nagrobek nr 16.

Wzór 17, nagrobek nr 17.

Wzór 18, nagrobek nr 18.

110026

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA
Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 19, nagrobek nr 19.

Wzór 20, nagrobek nr 20.

Wzór 21, nagrobek nr 21.

Wzór 22, nagrobek nr 22.

110027

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 23, nagrobek nr 23.

Wzór 24, nagrobek nr 24.

Wzór 25, nagrobek nr 25.

Wzór 26, nagrobek nr 26.

110028

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 27, nagrobek nr 27.

Wzór 28, nagrobek nr 28.

Wzór 29, nagrobek nr 29.

Wzór 30, nagrobek nr 30.

110029

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

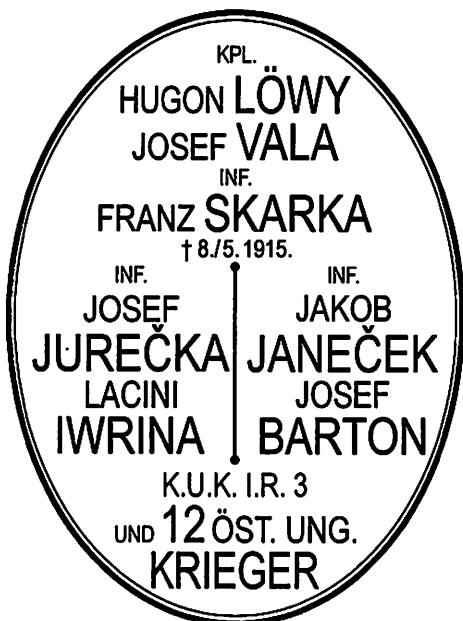
Wzór 31, nagrobek nr 31.

Wzór 32, nagrobek nr 32.

Wzór 33, nagrobek nr 33.

Wzór 34, nagrobek nr 34.

110030

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA**Wzory emaliowanych tablic nagrobnych**

Wzór 35, nagrobek nr 35.

Wzór 36, nagrobek nr 36.

Wzór 37, nagrobek nr 37.

Wzór 38, nagrobek nr 38.

110031

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 39, nagrobek nr 39.

Wzór 40, nagrobek nr 40.

Wzór 41, nagrobek nr 41.

Wzór 42, nagrobek nr 42.

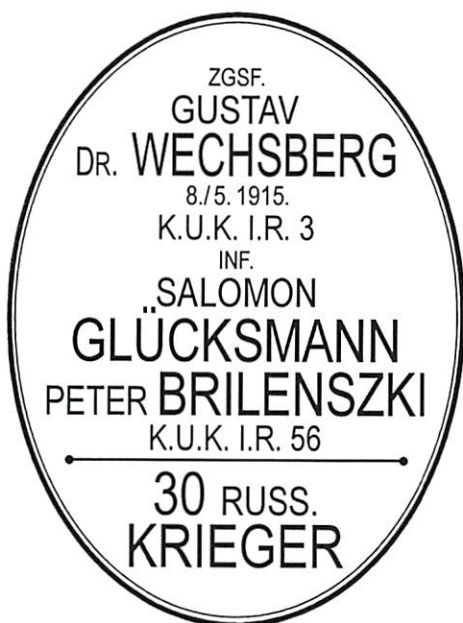

110032

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

Wzory emaliowanych tablic nagrobnych

Wzór 43, nagrobek nr 43.

UWAGI:

1. Tablice blaszane, lekko wypukłe, obustronnie emaliowane. Tło zewnętrzne jasne, szaro-błękitne, napisy czarne. Układ tekstu, wielkość liter i interlinii zgodnie z wzorami.
2. Kształt i wymiary tablic:
  - **okrągłe**, o średnicy 15 cm, mocowanie w osiach (patrz wzór nr 1 i 5);
  - **owalne pionowe**, wym. 19x26 cm, mocowanie w osiach (patrz wzór nr 6);
3. Otwory do mocowania tablic nie mogą zachodzić na tekst, ani znajdować się w polu tekstowym. Wielkość pola tekstowego należy tak dobrać, by łby śrub do mocowania wraz z podkładkami elastycznymi i nakładkami, nie przysłaniały treści napisów.
4. Występujące na niektórych wzorach tablic linie rozdzielające partie tekstu, mają znaczenie merytoryczne i nie mogą być pominięte.

Wzory tablic, w oparciu o publikację Jerzego J.P. Drogomira:
Polegli w Galicji Zachodniej 1914-15, tom I oraz o materiały
 źródłowe zachowane w Archiwum Narodowym w Krakowie,
 zespół akt WUOnGW: GW 39, GW 67, GW 68, GW 86 i in.,
 sporządzili:

Izabela Chlost

Jerzy DROGOMIR

Cmentarz wojenny Nr 110 BINAROWA

DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA

Zdjęcie archiwalne, z ok. 1916 roku.

Archiwum Narodowe w Krakowie®, zespół akt WUOnGW, sygn. GW 61/176.

Autor reprodukcji: Jerzy DROGOMIR®

Zdjęcia czarno-białe z kwietnia 1987 roku (nr katalog.: JM1102500487, JM1102510487, JM1102520487, JM1102560487, JM1102590487, JM1102600487)

Autor: Jan MAJEWSKI®

Zdjęcie kolorowe z sierpnia 2004 roku (nr katalog.: P82200010804, P82200030804).

Zdjęcia kolorowe z kwietnia 2009 roku (nr katalog.: P10302680409, P10302670409, P10302730409, P10302850409, P10302940409).

Zdjęcia kolorowe z czerwca 2010 roku (nr katalog.: P11207270610, P11207280610, P11207340610).

Autor: Krzysztof GARDUŁA®

Zdjęcie kolorowe z sierpnia 2013 roku (nr katalog.: DSCN 5445, DSCN 5446, DSCN 5449, DSCN 5450, DSCN 5451, DSCN 5452, DSCN 5453, DSCN 5454, DSCN 5455, DSCN 5456).

Autor: Jerzy DROGOMIR®

Opisy zdjęć, analizy i komentarze: Jerzy DROGOMIR

Opisy zdjęć

1. GW 61/176. Jedna z najstarszych fotografii archiwalnych, ukazujących groby wojenne na tworzonym obok cmentarza miejscowego cmentarza żołnierskiego o numerze pierwotnym XLVI/III (46/III) Binarowa. Na zdjęciu widoczne są typowe przyzmy mogilne, na niektórych ustawiono proste drewniane krzyże. Brak jeszcze ogrodzenia. Cmentarz, po ukończeniu budowy, otrzymał numer 110.
2. JM 1102560487. Fotografia z roku 1987, wykonana zza ogrodzenia, ukazuje widok ogólny cmentarza od strony wejścia. W głębi, na osi cmentarza, wielki, ++cmentarnym. Zachowały się kontury mogił umocnione płaskimi kamieniami, luźnymi cegłami i tp. Zwracają uwagę wielkie drzewa wewnątrz cmentarza, w obrębie mogił.
3. JM 1102500487. Zbliżenie krzyża pomnikowego, widocznego na fotografii 2. Krzyż nieco przechylony, pozbawiony belek bocznych, wzmacniających dolną część pionowej belki głównej (porównaj: rysunek krzyża, załącznik 3). Wysokość krzyża jest bliska właściwej (5,5 m), a kwadratowy zarys przy podstawie krzyża wskazuje, że był on osadzony w kamiennej okładzinie, zgodnie z projektem. Należy zwrócić uwagę na zachowane ozdoby dachu, szczególnie na szczycie i poniżej ramienia poprzecznego (porównaj zdjęcia 4 i 5). Na dalszym planie, za krzyżem, między dwoma rzędami mogił, kończącymi się w równych od siebie odległościach pod ogrodzeniem, wielkie, pochylone drzewo.
4. P 11207270610. Ozdobne zakończenie szczytu dachu krzyża pomnikowego. Woluty wykonywano z blachy, nalutowując na nich powtarzające motyw drucziane wzmocnienia. Zdjęcie wykonano w połowie 2010 roku.

5. P 11207280610. Prawe dolne zakończenie dachu krzyża pomnikowego, tworzące rynienkę odprowadzającą wody opadowe. Przednia część rynienki zachowana wraz z ozdobnym ślimakiem, wzmocnionym przylutowanym cyną grubym drutem. Dolna tylna część rynienki zniszczona przez korozję, wskazuje miejsce zastoin wody i zanieczyszczeń, skutkujące wzmożoną korozją. Należy zwrócić uwagę na połączenie elementu rynienki z pozostałą metalową konstrukcją pokrycia dachu i porównać z rysunkiem (załącznik 4 do dokumentacji) oraz stosownym opisem odtworzenia krzyża.
6. JM 1102600487. Fragment wnętrza cmentarza w roku 1987. Widoczne materiały użyte do wyznaczenia konturów mogił oraz utwardzenia przejść między mogiłami. Należy zwrócić uwagę na krzyże żeliwne typu **M** na betonowych cokołach, ustawione na mogiłach w połowie mogił, przy ich górnych krawędziach. Na części mogił, w linii nagrobków z krzyżami typu **M**, ustawione są parami stele betonowe, służące do mocowania owalnych tablic (porównaj kilka następnych ilustracji). Niektóre stele przemieszczono i wkopano przy dolnych krawędziach mogił, przy przejściach, za krzyżem stojącym na kolejnym grobie, co utrudniałoby odczytanie treści napisów. Fotografia ilustruje jedną z takich sytuacji (stelę, odwróconą tyłem, wkopano przy ścieżce, za krzyżem z wieńcem).
7. DSCN 5455. Fragment cmentarza od strony krzyża pomnikowego w kierunku prawego, północnego naroża. W głębi, po prawej, za pochyloną stelą, uchyloną na zewnątrz – furtka.. Należy zwrócić uwagę na opisane w punkcie poprzednim przypadki ustawiania stel przy ścieżkach, za nagrobkami z krzyżami typu **M**, na poprzedzających grobach. Przed jedną ze stel ogromny pień po wyciętym drzewie (porównaj zdjęcie 8). Liczne odchylenia nagrobków w różnych kierunkach oraz różnice w sposobie ich posadowienia w gruncie, wskazują na dokonywane przemieszczenia.
8. DSCN 5453. Fotografia wykonana w kierunku dolnego, krótszego odcinka ogrodzenia z wejściem, ukazuje groby prawej strony cmentarza, nr 13, 15 i 17, widziane od strony grobu nr 10+11 (patrz: plan cmentarza, załącznik 1). Sytuacja nagrobków odpowiada opisowi do fotografii 7. U góry zdjęcia, po stronie prawej, fragment aneksu z mogiłą nr 18. Na fotografii widoczne są skutki umieszczenia wejścia niesymetrycznie w stosunku do osi cmentarza i głównej alejki, co powoduje konieczność omijania mogiły nr 17. Rosnące wzdłuż ogrodzenia żywotniki, stanowią obcy dla cmentarza wojennego element wystroju, zawleczony z cmentarza cywilnego.
9. P 10302730409. Widok fragmentu wnętrza cmentarza od strony północnego, przedniego naroża. Na pierwszym planie pień po ściętym, potężnym drzewie, zasadzonym na grobie. Tuż za pniem stela nagrobna. Zdjęcie dobrze ilustruje liczne odkształcenia powierzchni grobów i posadowienia nagrobków.
10. DSCN 5449. Fragment lewej strony cmentarza w kierunku południowym. Po lewej stronie, za ogrodzeniem – cmentarz cywilny. Typowe usytuowanie na mogiłach nagrobków z krzyżami typu **M** i stel opisano w punkcie 6 i 7. Należy zwrócić uwagę na rozmieszczenie otworów w stelach i cokołach. W otworach osadzano kołki, do których przykręcano tablice nagrobne.
11. DSCN 5456. Narożnik wschodni z grobem nr 18, znajdującym się w wysuniętym aneksie na lewo od furty wejściowej. Wszystkie nagrobki powinny być usytuowane pod ogrodzeniem tak, jak stele. Nagrobek z krzyżem znajduje się w niewłaściwym miejscu, przy dolnej krawędzi grobu i jest odwrócony tyłem.

12. JM 1102590487. Jedna ze stel na grobie nr 18. O stelę oparta jest owalna, tablica nagrobna, ze zniszczoną emalią, pochodząca z tej lub innej steli. Na cmentarzu Nr 110 owalne tablice umieszczano wyłącznie na stelach, o czym świadczy rozmieszczenie otworów do mocowania.
13. DSCN 5445. Górny fragment cmentarza z dwoma pasami mogił poległych z armii rosyjskiej; widok w kierunku naroża południowego. Widoczny w kadrze obszar zajmują 4 wielkie mogiły przedzielone przejściami, zawierające po 2 różnej wielkości groby w każdej. Kontury mogił nie odpowiadają wielkości składających się na nie grobów (porównaj: plan cmentarza, załączniki 1). Na każdej z czterech mogił ustawiono po jednym nagrobku z kutym krzyżem dwuramiennym typu A. Widoczne na fotografii różne ustawienia nagrobków względem zarysów mogił, są rezultatem dokonanych przemieszczeń (porównaj zdjęcia następne).
14. JM 1102520487. Zdjęcie z kwietnia 1987 roku, ukazuje nagrobki na mogiłach 1+2 i 5+6, w południowej części cmentarza. Na pierwszym planie nagrobek z uszkodzonym cokołem, bez tablicy nagrobnej, ustawiony na ścieżce, na zewnątrz mogiły 5+6. Na drugim planie, na mogile 1+2, leży górna część cokołu z dolną częścią krzyża typu A.
15. DSCN 5451. Fotografia z sierpnia 2013 roku ukazuje dwie mogiły zbiorowe, położone w południowej części cmentarza, wraz z nagrobkami. Ustawienie nagrobka na pierwszym planie (na mogile nr 5+6), nie uległo zmianie (patrz opis do zdjęcia poprzedniego). Nagrobek na drugim planie (na grobach 1+2), ma naprawiony cokół, lecz nie naprawiono złamanego krzyża.
16. JM 1102510487. Zdjęcie z kwietnia 1987 roku. Na pierwszym planie nagrobek z krzyżem typu A, na grobach nr 7+8. W grobach tych pochowano żołnierzy z armii austro-węgierskiej, wobec czego na mogile powinien być ustawiony nagrobek z jednoramiennym krzyżem kutym typu Ł, będący odpowiednikiem dwuramiennego krzyża typu A. Na widocznym na fotografii krzyżu, zachowała się najprawdopodobniej oryginalna tabliczka. O cokół krzyża oparto tablicę owalną pochodzącą ze steli z innej części cmentarza. W cokole znajdują się 4 otwory do mocowania drugiej, okrągłej tablicy (na fotografii widoczny 1 otwór; patrz też zdjęcie następne). Dotąd nieznany jest przypadek stosowania krzyży dwuramiennych na grobach poległych z armii austro-węgierskiej i niemieckiej, oraz mocowanie dodatkowych tablic na cokołach krzyży tego typu (więcej na ten temat w części opisowej nin. dokumentacji).
17. DSCN 5452. Zdjęcie z sierpnia 2013 roku. Nagrobek z krzyżem typu A, na mogile zawierającej głównie groby poległych z armii austro-węgierskiej (nr 7+8). Brak jest tabliczki widocznej na zdjęciu poprzednim. Okrągła tablica, przymocowana do krzyża drutem w niewłaściwym miejscu, nie pochodzi z tego nagrobka. Uwagę zwraca otwór w cokole do mocowania dodatkowej, okrągłej tablicy (patrz też: zdjęcia poprzednie i następne, z opisami).
18. P 11207340610. Tablica okrągła o średnicy 15 cm, z napisem 12 ÖST.UNG. KRIEGER, pochodząca z cokołu nagrobka z krzyżem typu M, na grobie nr 16. Zamalowana farbą tablica, znajdowała się w roku 2010 na krzyżu typu A, na grobach nr 7+8, przymocowana prowizorycznie drutem. Stan techniczny tablicy dowodzi trwałości tego typu tablic, pod warunkiem właściwej dbałości o wyposażenie cmentarza.

19. P 10302940409. Fragmenty mogił z nagrobkami w zachodnim narożniku cmentarza. Naroże pola cmentarza utrwalone masywnym (betonowym?) narożnikiem, do którego po obu stronach mocowane są żelazne słupy siatki ogrodzeniowej i dołączona jest podmurówka (porównaj zdjęcie następne).
20. DSCN 5454. Zachodni narożnik górnej części cmentarza, widok od strony wewnętrznej. Potężne drzewo rosnące w narożniku, pochodzi z okresu, gdy masowo sadzono nieodpowiednie gatunki drzew na cmentarzach wojennych, nawet w linii ogrodzeń (porównaj zdjęcie poprzednie).
21. DSCN 5446. Podwójny narożnik w kształcie litery Z, na uskoku zmieniającym szerokość pola grzebalnego po prawej, południowo-zachodniej stronie cmentarza, widok z zewnątrz.
22. P 82200010804. Narożnik ogrodzenia opisany w punkcie 21, widok od strony cmentarza. Należy zwrócić uwagę na charakterystyczne odkształcenia metalowego słupka siatki, widoczne na obu fotografiach.
23. DSCN 5450. Narożnik ogrodzenia, zmieniający uskokowo szerokość pola grzebalnego, znajdujący się po lewej, południowo-wschodniej stronie cmentarza. Na pierwszym planie fragment narożnika mogiły nr 9, między nim a drzewem zdeformowane resztki utwardzonego przejścia lub głównej alejki, gdyż projektowane wejście na cmentarz miało się znajdować przy widocznym na zdjęciu narożniku, w poszerzonej części cmentarza – patrz zdjęcie 24 z opisem.
24. P 10302850409. Narożnik podwójny, ze zdjęcia poprzedniego, widok od strony przeciwnej ukazuje umiejscowienie projektowanego wejścia na cmentarz. Do wysuniętej w prawo części narożnika, miało dochodzić skrzydło furty. Ślady alejki wejściowej zachowały się na odcinku od narożnika do krzyża pomnikowego. Alejka wejściowa miała biec wzdłuż górnej, poszerzonej części cmentarza i rozwidlać się obok krzyża pomnikowego. Zwraca uwagę wykończenie brzegów narożnika oraz powierzchni wewnętrznych.
25. P 82200030804. Dolny, wschodni narożnik ogrodzenia w wysuniętym aneksie, mieszczącym mogiłę nr 18 (na zdjęciu widoczny fragment mogiły – porównaj zdjęcie 11).
26. P 10302670409. Wejście na cmentarz, widok z zewnątrz, od strony północnej. Na pierwszym planie utwardzone płytami chodnikowymi dojście do furty, dalej wydłużony narożnik ogrodzenia wysuniętego aneksu pola grobowego, w głębi, przy lewej krawędzi fotografii, widziany z zewnątrz narożnik ogrodzenia, opisany na zdjęciu poprzednim. Zdjęcie ukazuje asymetryczne umiejscowienie aktualnego wejścia względem przejścia między mogiłami, biegnącego wzdłuż osi podłużnej cmentarza (porównaj opisy do zdjęć 23 i 24 oraz plan cmentarza).
27. P 10302680409. Północny narożnik ogrodzenia cmentarza, widok z zewnątrz. Przed narożnikiem pień wyciętego drzewa. Dalej sytuacja jak na zdjęciu 26.

1

11038

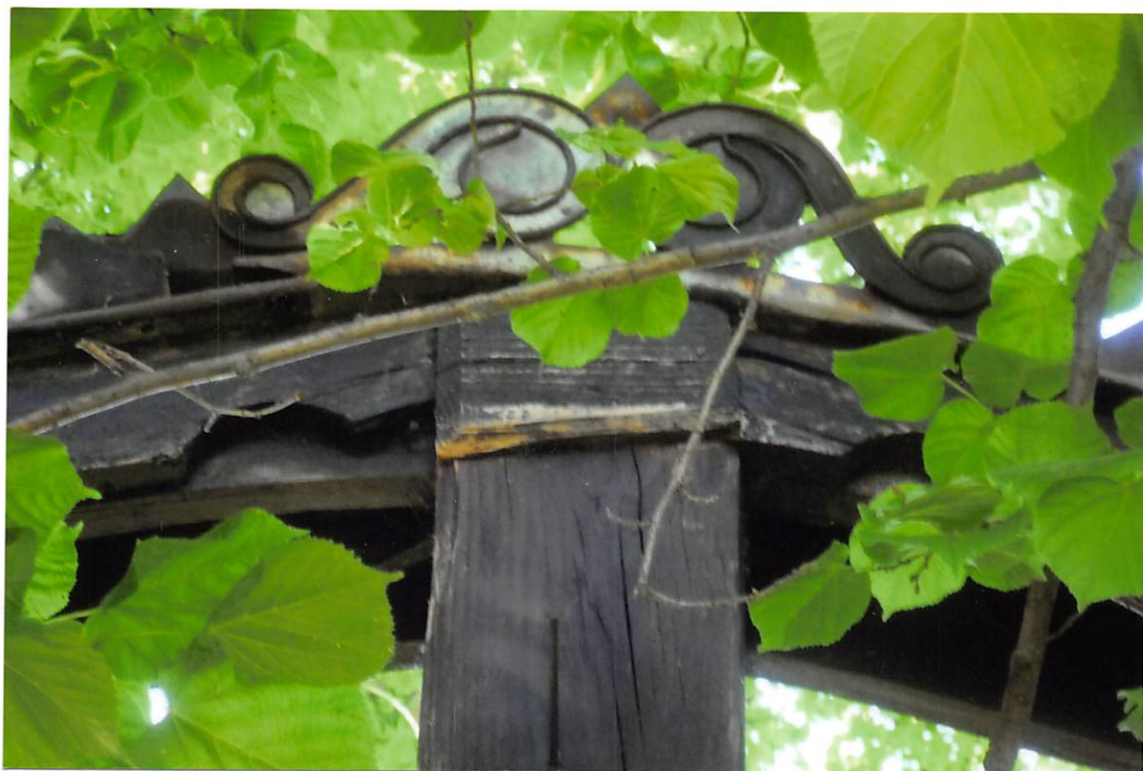
2

110039

3

4

110040

7/18

5

6

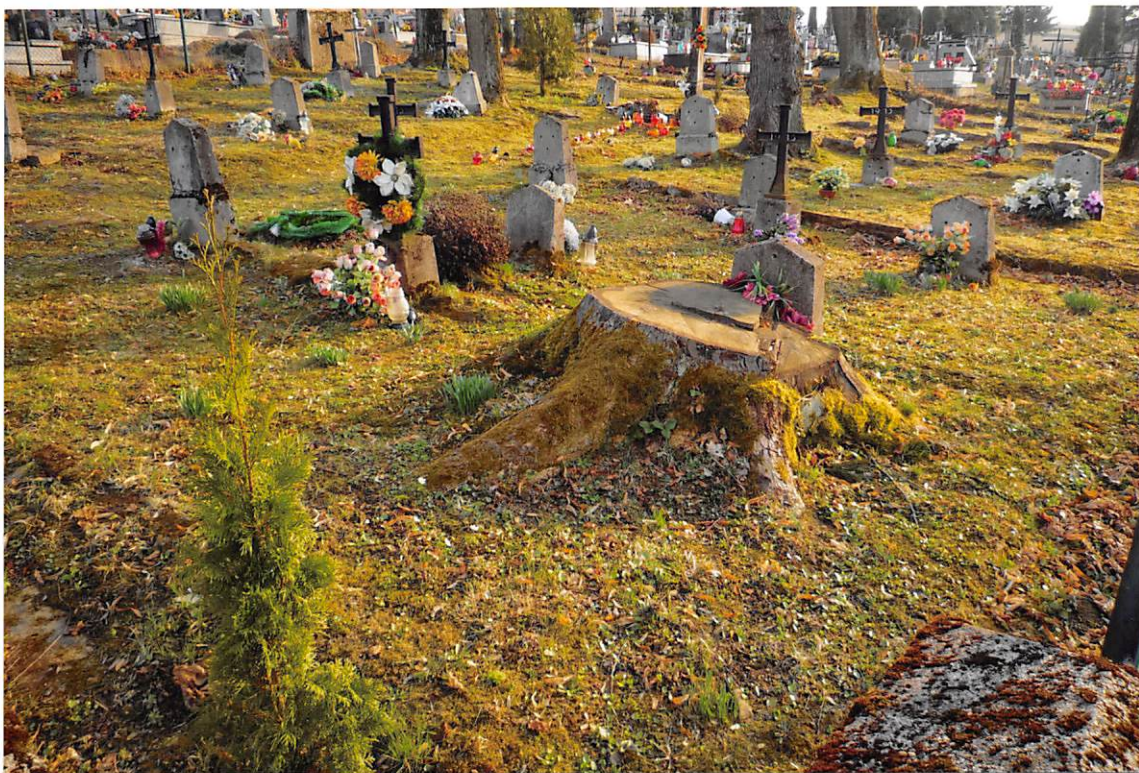

7

8

9

10

11

110043

12

13

14

15

110045

16

17

110046

18

19

110047

20

21

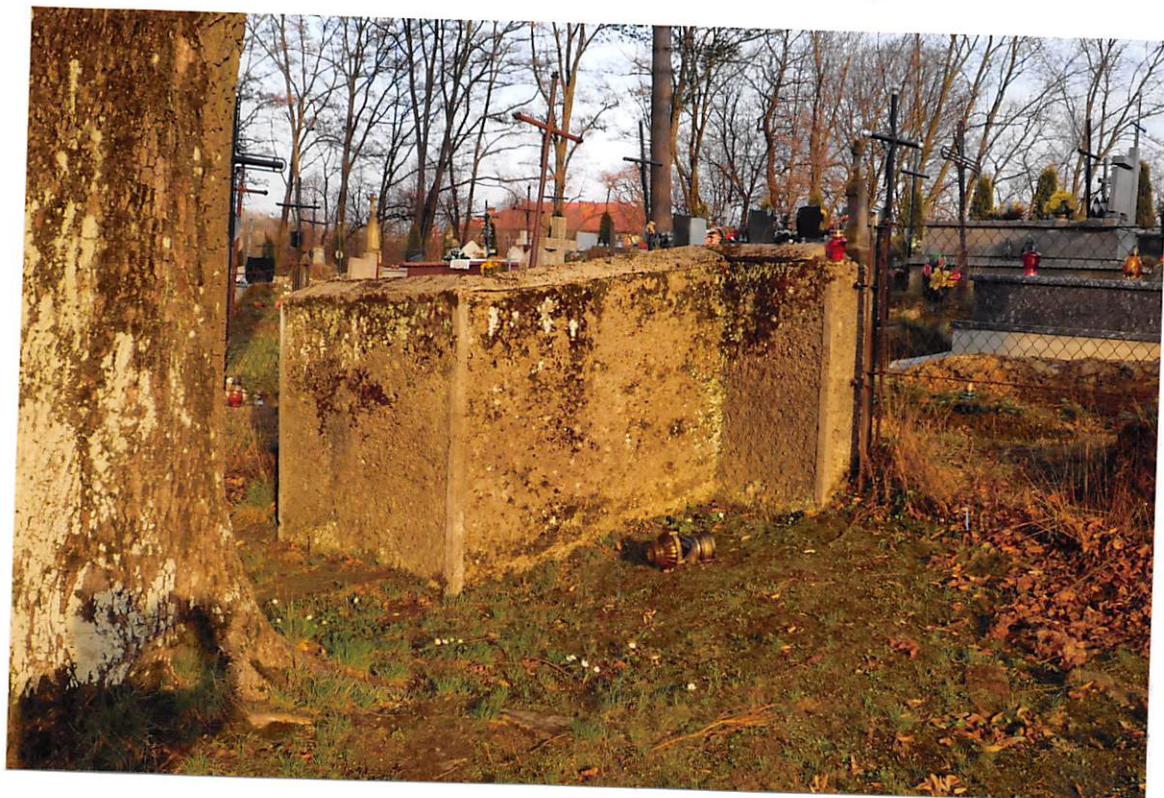
22

110049

23

24

110050

25

26

27